

ELŻBIETA KOWALCZYK

<https://orcid.org/0000-0001-8063-1897>

Warszawa

O „WŁAŚCIWĄ BUSOŁĘ POSTĘPOWANIA”. DYLEMATY KOMUNISTÓW SPARTAKUSA (1939–1941)

Abstrakt: Artykuł analizuje działalność warszawskiej grupy komunistycznej Spartakus w latach 1939–1941, ukazując ją jako studium konfliktu między dążeniem młodych działaczy do podmiotowości a silnie zinternalizowaną dyscypliną ideologiczną odziedziczoną po Kominternie. Na podstawie materiału wspomnieniowego przedstawiono narastające napięcia między dwoma frakcjami, różnice wizji politycznych oraz wpływ środowisk starszych działaczy komunistycznych na wewnętrzne decyzje grupy. Dzieje Spartakusa ujawniają mechanizmy kształtujące postawy komunistów w warunkach okupacji niemieckiej oraz proces wygaszania oddolnych inicjatyw politycznych na rzecz lojalności wobec międzynarodowego centrum ruchu komunistycznego.

Słowa kluczowe: komuniści, Spartakus, Komintern, II wojna światowa, Ładysław Buczyński, Hanna Szapiro *vel* Sawicka, okupacja niemiecka.

Abstract: The article examines the activities of the Warsaw-based communist Spartacus Group from 1939 to 1941. It focuses on the conflict between the desire of young activists for autonomy and the deeply-ingrained ideological discipline inherited from the Comintern. Drawing on memoirs, the article highlights the growing tensions between two factions, their differing political visions, and the influence of older communist activists on internal decision-making. The history of Spartacus illustrates the mechanisms that shaped communist attitudes under German occupation and the process by which grassroots political initiatives were suppressed in favour of loyalty to the international centre of the communist movement.

Key words: communists, Spartacus, Comintern, Second World War, Ładysław Buczyński, Hanna Szapiro, German occupation.

Działalność komunistów w Polsce okresu międzywojennego może być opisana jako przybierający na sile proces systematycznego „dyscyplinowania”, którego celem było eliminowanie wszelkich form odrębności

wobec centralnej doktryny bolszewickiej. Zjawisko to obejmowało walkę zarówno z różnorodnością poglądów działaczy komunistycznych, jak i z wszelkimi przejawami „inności” organizacyjnej¹.

„Dyscyplinowanie” komunistów w Polsce międzywojennej przybrało formę swoistego przymusu mającego na celu m.in. podporządkowanie jednostek i grup wytyczonym przez centralne władze partii liniom ideologicznym. Proces ten nasilił się po 1929 r., czyli po przejęciu władzy w Związku Sowieckim (dalej też: ZSRS) i nad międzynarodowym ruchem komunistycznym przez Józefa Stalina. Charakterystyczna dla strategii przyjętej przez Stalina była systematyczna eliminacja wszelkich przejawów autonomii myślowej, co prowadziło do marginalizacji niezależnych myślicieli i działaczy².

Długofalowo proces ten wywołał stan, w którym wewnętrzna struktura polskiego ruchu komunistycznego została zdominowana przez mentalność podporządkowania i autodyscypliny. Autodyscyplina, rozumiana jako wewnętrzna zdolność do podporządkowania się narzuconym regułom i normom, stała się nie tylko cechą organizacyjną, ale także fundamentem mentalności członków partii. W rezultacie indywidualne zdolności krytyczne i kreatywne zostały stłumione, a lojalność partyjna i posłuszeństwo wobec centralnego przywództwa stały się kluczowymi determinantami awansu w strukturach partii. Polityka „dyscyplinowania” była jednym z głównych narzędzi kształtowania homogeniczności politycznej oraz eliminowania wszelkich przejawów oporu wobec jednolitych wytycznych ideologicznych.

Centralizacja i uniformizacja działań oraz sposobu myślenia poszczególnych sekcji Kominternu w czasie II wojny światowej ściągnęły na działaczy partii komunistycznych wiele problemów, a oni sami wystawieni byli na próbę wierności ideom komunistycznym, faktycznie zaś Związkowi Sowieckiemu. Owo „dyscyplinowanie” członków partii przyniosło wymierne rezultaty, co można zaobserwować w postawach komunistów w okresie okupacji niemieckiej.

Poniższy artykuł jest próbą nakreślenia działalności jednej z wielu grup komunistycznych, które powstały w czasie II wojny światowej, w okresie poprzedzającym powstanie Polskiej Partii Robotniczej (dalej: PPR). Mowa o grupie Spartakus, funkcjonującej zaledwie półtora roku, która nie pozostawiła po sobie żadnej normatywnej dokumentacji.

¹ Ł. Bertram, *Bunt, podziemie, władza. Polscy komuniści i ich socjalizacja polityczna do roku 1956*, Warszawa 2022, s. 261.

² O kolejnych etapach podporządkowywania się polskiej struktury partyjnej Kominternowi szerzej: E. Kowalczyk, *Komuniści w Warszawie. Działalność Komitetu Warszawskiego KPRP/KPP (1918–1938)*, Warszawa 2022.

Niniejszy artykuł nie jest jedynie opisem działalności tej grupy, ale stanowi refleksję nad konfliktem pomiędzy pragnieniem sprawczości młodszych działaczy a ich podporządkowywaniem się wymogom lojalności organizacyjnej. Analizowany proces ukazuje zarazem, jak kolejne pokolenie komunistów internalizowało obowiązujące normy ideologiczne.

Informacje dotyczące powstania oraz zasad funkcjonowania grupy Spartakus pochodzą głównie z literatury, w tym z literatury wspomnieniowej³. Okres Polski Ludowej (dalej też: PRL), w którym ją powołano, sprawił, że obarczona została pewnym stopniem subiektywności i zniekształceń. Dzieje polskich komunistów pod okupacją niemiecką w latach 1939–1941 traktowano wyłącznie jako preludium do późniejszego powstania PPR, a badacze koncentrowali się przede wszystkim na losach polskich komunistów przebywających na terenie ZSRS⁴.

Do tej pory ich losy najbardziej szczegółowo zgłębił Marian Malinowski w książce *Geneza PPR* (1972)⁵. Stanowi ona jak dotąd podstawowe kompendium wiedzy na temat polskich organizacji komunistycznych działających pod okupacją niemiecką. Malinowski dostrzegł wewnętrzne konflikty ideologiczne i dylematy, z którymi borykali się członkowie organizacji, jednak nie przeprowadził ich głębszej analizy. Dodatkowo w narracji Malinowskiego pojawiły się nieścisłości, w tym zawyżone liczby członków niektórych grup komunistycznych. Podobnie praca Bogdana Hillebrandta o stołecznym Komitecie PPR⁶ porusza to zagadnienie w ogólnikowy i powierzchowny sposób, nie wnosząc istotnych nowych informacji do dyskusji na temat roli komunistów pod okupacją niemiecką. Zarówno Malinowski, jak i Hillebrandt w PRL byli związani z Wydziałem Historii Partii oraz Zakładem Historii Partii przy Komitecie Centralnym Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (dalej: PZPR), a pełnione funkcje niewątpliwie wpływały na ich podejście do omawianych zagadnień.

Należy w tym miejscu wskazać książkę Tadeusza Żenczykowskiego *Geneza powstania PPR*⁷, która ukazała się w 1984 r. Pracę wydano poza oficjalnym obiegiem wydawniczym. Choć jej treść koncentruje się na działalności

³ Między innymi *Czas wielkiej próby. Wspomnienia bojowników o Ojczyznę Ludową 1939–1945*, Warszawa 1969; *Mazowsze w walce. Wspomnienia działaczy PPR oraz żołnierzy Armii Ludowej i Gwardii Ludowej*, red. J. Czuba i in., Warszawa 1964; *Z tamtych lat...*, red. N. Kołomejczyk, Zielona Góra 1962.

⁴ B. Hillebrandt, *Młodzież Warszawy w walce z hitlerowskim okupantem*, Warszawa 1970; idem, *Udział młodzieży w podziemnej walce z hitlerowskim okupantem*, Warszawa 1972; idem, *Konspiracyjne organizacje młodzieżowe w Polsce 1939–1945*, Warszawa 1973; B. Hillebrandt, J. Jakubowski, *Warszawska organizacja PPR 1942–1948*, Warszawa 1978.

⁵ M. Malinowski, *Geneza PPR*, Warszawa 1972.

⁶ B. Hillebrandt, J. Jakubowski, op. cit., s. 19–34.

⁷ T. Żenczykowski, *Geneza powstania PPR*, Warszawa 1984.

polских komunistów przebywających podczas II wojny światowej na obszarze ZSRS, trzeba ją uznać za jedną z pierwszych — jeśli nie pierwszą — prób zakwestionowania oficjalnej narracji historycznej władz PRL.

Po 1989 r. temat działalności komunistów pod okupacją niemiecką wciąż pozostawał na marginesie badań historycznych. Przykładem tego jest publikacja Piotra Gontarczyka *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy (1941–1944)*⁸, która była pierwszym opracowaniem poświęconym skrajnej lewicy po przełomie 1989 r. Organizacjom komunistycznym pod okupacją niemiecką Gontarczyk poświęcił jedynie kilka stron, co skutkuje niemal całkowitym zignorowaniem ich roli i znaczenia w tym okresie. Autor przyjął perspektywę głęboko krytyczną wobec komunizmu, charakterystyczną dla okresu po transformacji ustrojowej. Takie podejście nie pozwala w pełni oddać złożoności i wielowymiarowości sytuacji polityczno-ideologicznej w Polsce pod okupacją niemiecką⁹.

Prezentowany artykuł bazuje głównie na wspomnieniach komunistów przechowywanych w Archiwum Akt Nowych, zespoły: Organizacje komunistyczne w Polsce w latach 1940–1942, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego oraz Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego. Dzięki licznym wspomnieniom możliwe było odtworzenie sposobu myślenia, wartościowania i argumentacji warszawskich komunistów. Na przykładzie organizacji Spartakus postaram się przybliżyć genezę dylematów ideologicznych, z którymi przyszło zmierzyć się poszczególnym członkom organizacji, i przebieg toczonych na tym polu dyskusji.

Po rozwiązaniu Komunistycznej Partii Polski (dalej: KPP) przez Komintern w sierpniu 1938 r. sowieccy przywódcy — za pośrednictwem Kominternu — dawali polskim komunistom nadzieję na reaktywację partii. Warunkiem była rezygnacja z samowolnych, niezatwierdzonych przez Kreml, prób jej odbudowy. Większość byłych działaczy KPP pragnęła przywrócenia partii i starała się udowodnić swoją lojalność wobec komunizmu.

Nie wymagało to jednak dużego wysiłku — po objęciu władzy przez Stalina nastąpiła zasadnicza zmiana w obrazie komunisty. Ideowi działacze zostali zastąpieni przez lojalnych wykonawców poleceń, oddanych nie tyle idei komunizmu, co państwu sowieckiemu i samemu Stalinowi. Nowi działacze nie byli związani z dawnym leninowskim kierownictwem, nie mieli jego autorytetu ani samodzielności myślenia, ale cechowały ich wierność i posłuszeństwo, wykształcone w sowieckich szkołach¹⁰.

⁸ P. Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy (1941–1944)*, Warszawa 2006.

⁹ Ibidem, s. 52–59.

¹⁰ E. Kowalczyk, op. cit., s. 226.

W tej sytuacji rozwiązanie partii, wybuch wojny i przerwanie łączności na linii polscy komuniści–Komintern okazały się dla nich bardzo trudnym doświadczeniem, a spełnienie warunku Moskwy odnośnie do reaktywowania partii – niezwykle skomplikowane¹¹. Tym bardziej że postawa Związku Sowieckiego i podpisanie 23 sierpnia 1939 r. paktu o nieagresji z III Rzeszą były dla polskich komunistów niezrozumiałe i całkowicie zaprzeczały ostatnim wytycznym, które dostali od Kominternu jeszcze przed rozwiązaniem partii¹². Wytyczne VII Kongresu Kominternu (25 VII – 20 VIII 1935), nakazujące sekcjom komunistycznym budowę szerokiego „frontu ludowego” z innymi ugrupowaniami politycznymi przeciwstawiającymi się faszyzmowi, pozostawały w jaskrawej sprzeczności z paktem o nieagresji¹³. Zgodnie z wolą Stalina Komintern przedstawił partiom komunistycznym nową linię polityczną. Polegała ona na zaprzestaniu walki z faszyzmem na rzecz walki z partiami socjaldemokratycznymi. Tym samym nakazywano sekcjom komunistycznym wspieranie okupanta niemieckiego w swoim kraju. Lawrence Louis Sharkey, powojenny sekretarz Komunistycznej Partii Australii, przyznał, że w czasie II wojny światowej istniał „krótki moment”, w którym partia dokonała „niewłaściwej oceny

¹¹ W jednym ze swoich artykułów Richard Felix Staar zasugerował istnienie rzekomo ścisłej współpracy między polskimi komunistami a gestapo w latach 1939–1941, koncentrującej się na zwalczaniu struktur ruchu oporu podległego rządowi RP na uchodźstwie. Według autora komuniści działający na terenie okupowanej Polski mieli otrzymywać instrukcje za pośrednictwem sowieckich służb łącznikowych, co miało wynikać z braku centralnej organizacji partyjnej w pierwszym okresie wojny. Należy jednak podkreślić, że teza ta nie znajduje potwierdzenia w wiarygodnych źródłach archiwalnych ani w dokumentacji, wykluczając istnienie systematycznej i trwałej współpracy między polskimi komunistami a niemieckimi służbami bezpieczeństwa. Dostępna wiedza historyczna sugeruje, że kontakty komunistów z wywiadem sowieckim w tym okresie miały charakter incydentalny i ograniczony. Owszem, współpraca między gestapo a NKWD odbywała się na szczeblu państwowym, jednak brakuje jednoznacznych dowodów na to, by polscy komuniści działający pod okupacją niemiecką byli w nią bezpośrednio zaangażowani. Tezy takie, pozbawione solidnej podstawy źródłowej, należy zatem traktować z dużą ostrożnością i precyzją metodologiczną, R.F. Staar, *The Polish Communist Party 1918–1948*, „The Polish Review” 1, 1956, 2/3, s. 50.

¹² Więcej: S. Dębski, *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*, Warszawa 2003.

¹³ Ostatni Kongres Kominternu odbył się w 1935 r. Przyjęto wówczas ideę Frontu Ludowego wymierzonego przeciwko faszyzmowi. Podjęto decyzję, że partie komunistyczne powinny zawiązywać sojusze z innymi ugrupowaniami opozycyjnymi wobec faszyzmu. Więcej na ten temat m.in.: A. Kanarska, *Z historii formowania elit PPR w partyjnej szkole politycznej Komitetu Warszawskiego Kominternu w latach 1939–1943*, w: *W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRS wobec Polski (1917–1945)*, red. E. Kowalczyk, K. Rokicki, Warszawa 2019, s. 290; E. Kowalczyk, op. cit., s. 145–153.

charakteru wojny”. Szybko jednak nadeszła pomoc w postaci dyrektyw i korekt przesłanych przez Komintern. Sharkey ujął to w bardziej wyważony sposób: „Partia szybko zorientowała się na poprawną lenińską ocenę i politykę”¹⁴. Wpływy komunistyczne w poszczególnych państwach radykalnie zmalały. Przykładowo we Francji we wrześniu 1939 r. zdelegalizowano Francuską Partię Komunistyczną (dalej: FPK)¹⁵.

Ta sytuacja po części również kompromitowała byłych członków KPP, bo choć ta nie istniała, a działacze byłej KPP nie otrzymywali już jakichkolwiek wytycznych z Moskwy, to jednak do niedawna byli oni członkami Kominternu, który identyfikowano z rządem ZSRS i jego decyzjami. Ich dotychczasowa pozycja została mocno podkopana w społeczeństwie polskim.

Byli działacze KPP — bez instrukcji Kominternu — próbowali racjonalizować postawę Kominternu i ZSRS, tłumacząc decyzję o zawarciu paktu o nieagresji z Niemcami jako część „wyższej polityki”, której celów nie byli w stanie przewidzieć. Anna Duracz, ps. Zofia¹⁶, aktywna działaczka lewicowych ruchów młodzieżowych, członkini Spartakusa, wspominała: „młodość nasza nie chciała przyjąć sytuacji «z całym dobrodziejstwem inwentarza»”¹⁷.

W sytuacji gdy państwo polskie po klęsce wrześniowej zostało rozdarte między okupanta niemieckiego i sowieckiego, wielu działaczy komunistycznych wyjechało na tereny okupowane przez Związek Sowiecki, licząc na solidarność ideologiczną. Komuniści pozostali pod okupacją niemiecką byli w trudniejszej sytuacji. Wbrew oficjalnej współpracy III Rzeszy ze ZSRS okupacja niemiecka stwarzała duże niebezpieczeństwo dla komunistów ze względu na leżącą u podstaw nazizmu wrogość do komunizmu i politykę III Rzeszy wobec Żydów. W konsekwencji bardziej rozpoznawalni działacze byłej partii komunistycznej, znani niemieckiej Tajnej Policji Państwowej, często narodowości żydowskiej, uciekli na Wschód¹⁸. Pozostali pod okupacją próbowali działać w konspiracji...

¹⁴ D.W. Lovell, K. Windle, *Our Unswerving Loyalty. A Documentary Survey of Relations between the Communist Party of Australia and Moscow, 1920–1940*, Canberra 2011, s. 342.

¹⁵ T. Godlewski, *Francuska Partia Komunistyczna*, Warszawa 1979, s. 59; J.L. McPhilips, *From Vacillation to Resolve. The French Communist Party in the Resistance 1939–1944*, Montgomery, AL 2018, s. 10–25.

¹⁶ Anna Duracz-Walczakowa (6 XI 1923 — 5 XII 2012?), ps. Zofia, córka Teodora Duracza; działaczka komunistyczna. 29 kwietnia 1943 r. trafiła do obozu w Auschwitz, Ankieta, AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 9457, k. 1; <https://getto.pl/pl/Osoby/W/Walczak-Anna-Anna-Duracz> (dostęp: 24 VI 2025); Nekrolog Anny Duracz-Walczakowej, „Gazeta Wyborcza” 7 XII 2012.

¹⁷ Relacja A[nny] Duraczowej z 29 XI [19]62, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 276, k. 42.

¹⁸ T. Żenczykowski, op. cit., s. 13–14.

Zastanówmy się jednak, czy w ciągu tych trzech lat, kiedy polscy komuniści ograniczyli swoją działalność praktycznie do minimum, były jakiegolwiek próby niezależnego działania, organizowania się bez zgody Moskwy? Czy strach przed represjami ze strony ZSRS i konsekwencjami po wojnie skutecznie powstrzymywał ich przed próbami samodzielnego funkcjonowania? Czyli czy w środowisku polskich komunistów pozostałych pod okupacją niemiecką zwyciężyła samodyscyplina, czy jednak podmiotowość?

Na te pytania postaram się odpowiedzieć, poddając analizie działalność oraz problemy wewnętrzne organizacji Spartakus. Była to jedna z grup komunistycznych, które powstały w okresie poprzedzającym utworzenie PPR. W okresie tym formowały się liczne, aczkolwiek małe grupki, które przypominały raczej kręgi towarzyskie, mniej lub bardziej zorganizowane. Przykładem takich grup były m.in. Rewolucyjne Rady Robotniczo-Chłopskie (Młot i Sierp), Stowarzyszenie Przyjaciół ZSRR, Proletariusz czy krakowska Polska Ludowa lub konecki Związek Przyjaciół Sowietów¹⁹. Spartakus to jedna z pierwszych organizacji tego typu, która działała na terenie okupowanej stolicy. Stanowi jednocześnie reprezentatywny przykład analizowanych tu problemów, zwłaszcza rozdarcia jej członków pomiędzy dwiema konkurencyjnymi koncepcjami dotyczącymi roli i sposobu funkcjonowania komunistów w złożonym politycznie i wojennym kontekście tego okresu.

Postać Spartakusa, niewolnika i gladiatora rzymskiego, przywódcy największego i najgroźniejszego w historii Rzymu powstania niewolników, zrobiła wśród lewicy sporą karierę. Czcili go Karol Marks, jego imię przybrali sobie w 1919 r. niemieccy puczyści, w bloku państw socjalistycznych organizowano spartakiady, a w ZSRS, Czechosłowacji i Bułgarii wyrosły dziesiątki klubów sportowych o nazwie Spartak. W Polsce w okresie międzywojennym zaadaptowała tę nazwę jedna z pierwszych konspiracyjnych socjalistycznych organizacji młodzieżowych.

Spartakus został założony w 1934 r. z inicjatywy Związku Niezależnej Młodzieży Socjalistycznej (dalej: ZNMS) i Czerwonego Harcerstwa²⁰.

¹⁹ Więcej: M. Malinowski, *Geneza PPR; 100 lat polskiego ruchu robotniczego. Kronika wydarzeń*, oprac. A. Kochański, T. Rawski, Z. Szczygielski, red. Z. Szczygielski, Warszawa 1978, s. 184.

²⁰ Na pierwszym zebraniu Spartakusa Czerwone Harcerstwo reprezentowali: Wanda Wojeńska, Maria Rogal z d. Jagiełło, Magdalena Kretkowska z d. Gutowska, Józef Kretkowski, Władysław Gawlikowski, Edward Wieczorek i inni. Natomiast ze strony ZNMS: Leszek Raabe, Tola Goldberg, Tamara Olszewska, Aleksandra Zarębianka, Bożydar Saloni, Andrzej Nowicki, Ludwik Rostkowski, Aleksander Majda, Relacja Anny Duracz nagrana w Zakładzie Historii Partii 1962 r., AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 276, b.pag.

ZNMS wydawał pismo pod tą samą nazwą, które redagowali Kazimierz Wojciechowski²¹, Juliusz Saloni²² i Andrzej Nowicki²³. Spartakus prowadził niejawną działalność wśród młodzieży warszawskich szkół średnich. W 1937 r. organizacja ta liczyła około 200 członków. Jej działalność prowadzona była pod bezpośrednim nadzorem przedstawicieli środowisk socjalistycznych, w szczególności działaczy dwóch wyżej wspomnianych formacji. Stanowiły one zaplecze ideowe i organizacyjne dla młodego pokolenia socjalistów, pełniąc zarazem funkcję kadrową i wychowawczą. Warto zauważyć, że w ZNMS i Czerwonym Harcerstwie, działających przy Polskiej Partii Socjalistycznej (dalej: PPS), odsetek działaczy przejawiających sympatie komunistyczne był relatywnie wyższy niż wśród członków głównego nurtu partii. Sugeruje to, iż struktury młodzieżowe, działające na styku ideologii socjalistycznej i komunistycznej, stanowiły przestrzeń intensywniejszej radykalizacji politycznej niż ich macierzysta partia²⁴.

W skład Spartakusa weszli również „jawni” bądź niejawni członkowie Komunistycznego Związku Młodzieży Polski (dalej: KZMP)²⁵. Głównie za ich sprawą Spartakus zmienił swoje oblicze ideowe, stopniowo przesuwając

²¹ Kazimierz Wojciechowski (ur. 10 IV 1895), ps. Gruszek, Bolesław, syn Edmunda. Działal w Komunistycznej Partii Belgii i FPK. W latach 1936–1939 był łącznikiem linowym w Brygadzie im. Jarosława Dąbrowskiego w Hiszpanii. Po wojnie domowej trafił do Francji, następnie do Afryki. W 1943 r. znalazł się w 1 Dywizji im. Tadeusza Kościuszki. Następnie wraz z 1 Armią Wojska Polskiego wrócił do kraju i podjął pracę w organach bezpieczeństwa publicznego, Ankieta Kazimierza Wojciechowskiego, AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. Z5394, b.pag.

²² Juliusz Bożydar Saloni (2 VIII 1916 – 28 XII 2011), ps. Henryk, syn Juliusza i Marii z d. Burda. Absolwent Uniwersytetu Warszawskiego (dalej: UW), był członkiem ZNMS i Organizacji Młodzieży Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego, <https://www.przegląd-socjalistyczny.pl/na-lewicy/732-saloni> (dostęp: 25 IV 2025); Ankieta Juliusza Bożydara Saloni, AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. Z4105, b.pag.

²³ Andrzej Jakub Nowicki (ur. 2 XII 1906), ps. Borowski, dziennikarz i działacz komunistyczny. Działal w FPK, a po powrocie do Wilna w Komunistycznej Partii Zachodniej Białorusi. Po aneksji Litwy przez ZSRS został zastępcą redaktora „Prawdy Wileńskiej”. Od 1943 r. związany ze Związkiem Patriotów Polskich w Moskwie. Członek PPR, a następnie PZPR, Ankieta Andrzeja Nowickiego, AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. Z6395, b.pag.; Relacja Anny Duracz nagrana w Zakładzie Historii Partii 1962 r., ibidem, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 276, b.pag.; ibidem, Centralna Kartoteka KC PZPR, sygn. 2745, s. 7, 51, 72–74, 155.

²⁴ Już w 1924 r. komunizująca, rozłamowa grupa ZNMS utworzyła ZNMS „Życie”, a w 1928 r. przekształciła się w Organizację Młodzieży Socjalistycznej (dalej: OMS) „Życie”, M. Malinowski, *Geneza PPR*, s. 128; M. Szumiło, *Komunistyczny Związek Młodzieży w międzywojennej Warszawie*, w: *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, red. E. Kowalczyk, Warszawa 2014, s. 97–98.

²⁵ M. Malinowski, *Geneza PPR*, s. 128.

się w kierunku jednolitego frontu z komunistami²⁶. Karol Lubelczyk, który poza funkcją w Spartakusie był również członkiem komórki KZMP w ramach Rewolucyjnego Związku Niezamożnej Młodzieży Szkolnej (dalej: RZNMS), werbował do Spartakusa wśród młodych działaczy RZNMS osoby aktywne i świadomie komunizujące oraz prowadził propagandę jednolitofrontową. Wspominał on: „Dla mnie Spartakus był i pozostał jedynym przykładem realizacji dyrektyw KIM-u [tj. Komunistyczna Międzynarodówka Młodzieżowa — E.K.] o Froncie Młodego Pokolenia”²⁷. O etapie przejmowania Spartakusa przez komunistów tuż przed wojną pisała Duracz: „Nieraz i na Żoliborzu, i w «Ateneum» odbywały się zebrania z własną obstawą pod drzwiami i na «cynk» zmieniano temat [– –]. W porozumieniu z nimi pilnowano, by swobodnie można było odbywać dyskusję, w dyskrecji przed władzami [PPS — E.K.] dzielnicy. Pamiętam, że pośpiesznie zmienialiśmy temat, kiedy któryś z nich zajrzał na zebranie”²⁸. Dalej wspominała, że „Młodzież komunistyczna względnie prokomunistyczna, traktowała swoją działalność w «Spartakusie» jako obowiązek wpływania na radykalizację organizacji”²⁹.

Po rozwiązaniu KPP, KZMP i innych komunistycznych organizacji młodzieżowych Spartakus stał się platformą dalszej działalności komunistycznej. Zebrania odbywały się w Teatrze Ateneum przy ówczesnej ul. Czerwonego Krzyża, czasem w lokalu PPS Powiśle przy ul. Chocimskiej czy przy ul. Raławickiej, a przed wybuchem II wojny światowej w żoliborskim lokalu PPS na terenie pierwszej kolonii Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej przy pl. Wilsona³⁰.

Na czele warszawskiego Spartakusa stał wówczas Ładysław Buczyński (18 XI 1919 — 17 I 1943), ps. Kazik Dębiak³¹, młody, choć już doświadczony

²⁶ W latach 1935–1936 ideowe oblicze Spartakusa zradykalizowało się. Po przystąpieniu ZSRS do Ligi Narodów retoryka komunistów wobec socjalistów złagodniała. Na VII Kongresie Kominternu podjęto uchwałę o budowie „jednolitego frontu”, co zapoczątkowało współpracę komunistów ze sceptycznymi socjalistami. W tym czasie do Spartakusa zaczęli przenikać działacze KZMP, który całkowicie przejął nad nim kontrolę. O tym m.in. we wspomnieniach: Relacja Karola Lubelczyka nagrana w Zakładzie Historii Partii (dalej: ZHP) 10 XI 1962 r., AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 276, k. 6–7.

²⁷ Relacja Karola Lubelczyka nagrana w Zakładzie Historii Partii 1961 r., ibidem, b.pag.

²⁸ Relacja A[nny] Duraczowej z 29 XI [19]62, ibidem, k. 9.

²⁹ Ibidem, k. 18.

³⁰ Relacja Anny Duracz nagrana w Zakładzie Historii Partii 1962 r., ibidem, b.pag.

³¹ Wycinki prasowe dotyczące Ładysława Buczyńskiego, AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 788, k. 5–6; B. Hillebrandt, *Ładysław Buczyński — Kazik Dębiak*, „Z Pola Walki” 1966, 4 (36), s. 129–146; idem, *Buczyński Ładysław*, w: *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego* t. 1, red. F. Tych, Warszawa 1985, s. 399.

działacz ruchu komunistycznego. Od 1935 r. działał w RZNMS. W 1937 r. został członkiem i przywódcą ZNMS „Spartakus”. Redagował jego pismo „Strzały”. Od września 1939 r. działał w Robotniczym Komitecie Pomocy Społecznej i brał udział w organizowaniu Brygady Obrony Warszawy. W kierownictwie Spartakusa poza Buczyńskim byli Mieczysław Klimowicz, ps. Mały Mietek³² oraz Krzysztof Baczyński, ps. Emil³³.

Dzień po kapitulacji Warszawy grupa działaczy związanych ze Spartakusem spotkała się na ul. Granicznej, podejmując decyzję o kontynuowaniu działalności konspiracyjnej w warunkach okupacji niemieckiej. Wśród uczestników byli: Buczyński, Jan Fajge³⁴, Nina Stein, Bella Mączkowska, Róża Rozenfeld oraz Duracz³⁵. Spotkanie miało charakter spontaniczny i nie została na nim sprecyzowana koncepcja organizacyjna ani określone zaplecze kadrowe. Mimo to uznano, że jednym z kluczowych zadań wznowionej działalności powinny stać się akcje o charakterze propagandowo-wyjaśniającym. Ich celem miało być przede wszystkim upowszechnianie interpretacji bieżących wydarzeń politycznych, a w szczególności próba wyjaśnienia postawy, którą przyjął ZSRS.

³² Mieczysław Klimowicz (1920–1942), ps. Mały Mietek, działacz socjalistyczny. Uczeń Gimnazjum im. T. Reytana, członek ZNMS „Spartakus”, później działacz Sekcji Akademickiej PPS. W czasie okupacji był członkiem lewicowo-socjalistycznej grupy „Gwardia”, która następnie po połączeniu z grupą „Barykady Wolności” weszła w skład zorganizowanej 1 września 1941 r. organizacji Polscy Socjaliści. W sierpniu 1942 r. został aresztowany i zabity przez gestapo, [Życiorys Mieczysława Klimowicza „Małego Mietka”], AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 11646, k. 4.

³³ Krzysztof Kamil Baczyński (22 I 1921 — 4 VIII 1944), ps. Jan Bugaj, Emil, Jan Krzyski, Krzysztof, Piotr Smugosz, Krzysztof Zieliński. Poeta i prozaik, autor sztuki teatralnej, jeden z najwybitniejszych przedstawicieli pokolenia Kolumbów. W czasie nauki w gimnazjum angażował się w działalność ZNMS „Spartakus”. Od 1937 r. należał do Komitetu Wykonawczego (dalej: KW) Spartakusa. Podczas II wojny światowej był podharc mistrzem Szarych Szeregów, starszym strzelcem podchorążym Armii Krajowej, żołnierzem batalionu „Parasol”. Zginął w pierwszych dniach powstania warszawskiego, Wspomnienie o Krzysztofie Baczyńskim, AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 10563, k. 2–5; W. Budzyński, *Warszawa Baczyńskiego*, Warszawa 2004, s. 39.

³⁴ Jan Fajge (11 lub 24 VI 1917 — II 1942), ps. Roman, Murzyn, działacz komunistyczny i oficer Gwardii Ludowej (dalej: GL). Absolwent Gimnazjum im. T. Reytana i student historii UW, w 1935 r. wstąpił do ZNMS „Spartakus”. Brał udział w kampanii wrześniowej, ranny nad Bzurą. Po wojnie obronnej zaangażowany w konspirację — najpierw w Organizacji Młodzieży Socjalistycznej (dalej: OMS) „Spartakus”, potem w Związku Walki Wyzwoleńczej (dalej: ZWW) i PPR. Dowódca warszawskiej organizacji ZWW, a potem pierwszy dowódca Okręgu Warszawa-miasto GL. Aresztowany przez gestapo w styczniu 1942 r., Życiorys tow. Fajge Jana „Romana”, „Murzyna”, AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 1464, k. 1; A.K. Kunert, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1945*, t. 1, Warszawa 1987, s. 63–64.

³⁵ Relacja A[nny] Duraczowej z 29 XI [19]62, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 276, k. 9.

Na początku października zorganizowano spotkanie Spartakusa z Marianem Kubickim³⁶, dziennikarzem prasy ludowej i literatem³⁷. Środowisko młodzieży komunistycznej ze Spartakusa reprezentowali Buczyński, Eugeniusz Nasiadek³⁸, Mieczysław Walczak (Kotas)³⁹ oraz Hanna Krystyna Szapiro (19 XII 1917 — 19 III 1943), znana powszechnie pod fałszywym nazwiskiem jako Hanna (Hanka) Sawicka. Po ukończeniu Gimnazjum im. Juliusza Słowackiego w Warszawie i zdaniu matury w 1935 r., Szapiro *vel* Sawicka rozpoczęła studia prawnicze na UW. Od 1937 r. pobierała też naukę w prywatnej szkole wyższej Wolnej Wszechnicy Polskiej, na wydziale Studium Pracy Społeczno-Oświatowej. Była zaangażowaną działaczką komunistycznego ruchu młodzieżowego⁴⁰.

³⁶ Marian Kubicki (29 IX 1908 — 14 V 1972), działacz ludowy i dziennikarz. Członek Wici i Stronnictwa Ludowego. W czasie okupacji działał w konspiracyjnych organizacjach Chłop i Robotnik oraz Młot i Sierp. Aresztowany przez gestapo 8 lipca 1941 r., więziony w Auschwitz, Buchenwaldzie i obozie w północnej Francji. Po powrocie do kraju w 1945 r. współorganizator „Dziennika Ludowego”, poseł do Krajowej Rady Narodowej. W 1947 r. zastępca pełnomocnika rządu ds. walki z analfabetyzmem. Od 1957 r. poseł na sejm, Marian Kubicki [wycinek z prasy], AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 8657, k. 1.

³⁷ Warszawski „Dziennik Popularny” (1936–1937) był wydawany na fali współpracy jednolitifrontowej KPP i lewego skrzydła PPS. Od października do lutego 1937 r. oficjalną redakcję tworzyli redaktor naczelny Norbert Barlicki i jego zastępca Stanisław Dubois, obaj z PPS. KPP w Komitecie redakcyjnym reprezentowali Szymon Natanson oraz Wiktor Grosz, A. Paczkowski, *Prasa Drugiej Rzeczypospolitej 1919–1939*, Warszawa 1971, s. 35; J. Kowalczyk, *Kilka uwag o prasie polskiej w latach międzywojennych*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 17, 1978, 4, s. 29–30; E. Kowalczyk, op. cit., s. 277; M. Meglicka, *Prasa komunistyczna dwudziestolecia międzywojennego*, s. 5–14, http://bbc.uw.edu.pl/Content/1262/p1962_1_01.pdf (dostęp: 18 VII 2019).

³⁸ Eugeniusz Nasiadek (12 XI 1920 — 16 X 1942), od 1935 r. działacz Czerwonego Harcerstwa i Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego (dalej: TUR) Żoliborz w Warszawie. W lutym 1938 r. aresztowany za działalność komunistyczną. W 1939 r. brał udział w obronie Warszawy. Członek ZWW, a potem PPR i Armii Ludowej (dalej: AL). Z 28 na 29 września 1942 r. został aresztowany i stracony 16 października 1942 r., Dane biograficzne Eugeniusza Nasiadka, AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 10587, b.pag.

³⁹ Mieczysław Walczak *vel* Kotas (1 III 1922 — ?), po wojnie studiował w Akademii Nauk Politycznych. Aresztowany 2 grudnia 1949 r. pod zarzutem współpracy z okupacyjnymi władzami niemieckimi w latach 1941–1942. Podczas przesłuchań przez gestapo ujawnił informacje o członkach organizacji konspiracyjnych: Młot i Sierp, Spartakus i Stowarzyszenie Przyjaciół ZSRR, podejmując następnie współpracę z gestapo pod ps. Fred. Jego działania przyczyniły się do aresztowania m.in. Zofii Zatorskiej, Karoliny i Piotra Gruszczyńskich, Antoniny Merkel, Jana Dobrzyńskiego i Idy Małkin. Skazany 4 stycznia 1954 r. na dożywotnie więzienie, AIPN, GK 317/579, Akt oskarżenia przeciwko Kotasowi *vel* Walczakowi Mieczysławowi, 8 X 1952, k. 5–10.

⁴⁰ Sylwetki ZWM-owców z okresu okupacji, AAN, Akta Osobowe Działaczy Ruchu Robotniczego, sygn. 5170, k. 1; Wspomnienia o Hance Sawickiej, ibidem, k. 63; AIPN,

Spotkanie odbyło się w lokalu „Wiadomości Literackich”. Podjęto wówczas decyzję, aby rozpocząć wydawanie konspiracyjnego pisma „Wolność”, którego pierwszy numer ukazał się już w pierwszej połowie października 1939 r. Pismo wydawano w nakładzie około 300 egzemplarzy. Miało formę jednokartkowej, dwustronnie powielanej ulotki. W numerze 1, opracowanym przy ul. Tamka 44 w mieszkaniu Kubickiego, powielonym zaś w mieszkaniu Buczyńskiego przy ul. Górnośląskiej, umieszczono treści usprawiedliwiające wejście Armii Czerwonej na wschodnie tereny Polski. W październiku ukazał się numer 2 „Wolności” i na tym pismo zakończyło swój żywot⁴¹. W numerze tym wzywano do walki z okupantem niemieckim. Znaczną część zawartości pisma wypełniały wiadomości z nasłuchu radiowego. Grupę wydającą „Wolność”, poza działaczami Spartakusa, tworzyli ludzie z różnych środowisk i ugrupowań partyjnych⁴².

Wkrótce wśród działaczy zaczęły się ostrzej ujawniać pewne rozbieżności. Kubicki optował, żeby do organizacji wciągnąć doświadczonych politycznie działaczy socjalistycznych, czemu sprzeciwiali się Buczyński i Sawicka⁴³. Ta niejednorodność dążeń i niezgodność polityczna członków grupy prowadziła do sporów i ostrych dyskusji, zwłaszcza w odniesieniu do Związku Sowieckiego i paktu Ribbentrop-Mołotow. Zadecydowało określenie stosunku do powołanego przez gen. Władysława Sikorskiego rządu RP na uchodźstwie, głównie po opublikowaniu w numerze 2 „Wolności” artykułu tłumaczącego i wyjaśniającego przesłanki agresji ZSRS z 17 września 1939 r. Współpraca spartakusowców z grupą Kubickiego zakończyła się w końcu października 1939 r. Na spotkaniu w lokalu „Wiadomości Literackich” Kubicki już nie zgadzał się z linią forsowaną przez komunistów i ostatecznie nie przystąpił do grupy młodzieży Spartakusa⁴⁴.

OMS „Spartakus” oficjalnie powstała na początku listopada 1939 r. w mieszkaniu Stanisławy Katarasińskiej przy ul. Ładowej. Udział w spotkaniu

sygn. BU 3536/1, k. 1798; *Hanka*, „Echo Krakowa” 19 III 1968, 67; H. Balicka-Kozłowska, *Hanka. Wspomnienie o Hance Szapiro-Sawickiej*, Warszawa 1967; *W obronie Polski Walczącej. Kartoteka Kontrywiadu AK*, Warszawa 2021, s. 13; <https://ipn.gov.pl/pl/upamietnianie/dekomunizacja/zmiany-nazw-ulic/nazwy-ulic/nazwy-do-zmiany/38172,ul-Sawickiej-Hanki-Hanny-Sawickiej.html> (dostęp: 7 VIII 2024).

⁴¹ Kubicki wspominał o wydanych 4–5 numerach „Wolności”. Najprawdopodobniej z jego inicjatywy ukazały się kolejne numery po zerwaniu rozmów ze Spartakusem. Faktem jest, że komuniści odżegnywali się od kolejnych numerów pisma, a identyfikowali tylko z dwoma pierwszymi, Relacja Kubickiego Mariana z pierwszych miesięcy okupacji, AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 8657, k. 1–2.

⁴² Ibidem, k. 1–4.

⁴³ B. Hillebrandt, *Ładysław Buczyński — Kazik Dębiak*, s. 136.

⁴⁴ Ibidem, s. 27; Relacja Mieczysława Walczaka nagrana w ZHP 10 XI 1962, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 276, k. 11.

założycielskim wzięli Buczyński, Józef Szwed, Fajge, Zbigniew Dłubak⁴⁵, Jerzy Fonkowicz⁴⁶, Mączkowska, Halina Rogozińska, Duracz i „Hanka” Moszkowska. Zebrani postanowili wrócić do modelu przedwojennego Spartakusa⁴⁷. Przewodniczącym został ponownie Buczyński.

Spartakus był pierwszą, ujętą w ramy organizacyjne, grupą komunistyczną w stolicy pod okupacją niemiecką. Odwołanie do tradycji przedwojennych miało zagwarantować szerokie wpływy w środowisku socjalistów. W nowym Spartakusie spotykali się reprezentanci różnych nurtów ideowych: byli spartakusowcy, młodzież związana z „Barykadami Wolności”⁴⁸, ludzie powiązani z grupami Płomienie⁴⁹ czy Proletariusz⁵⁰.

⁴⁵ Zbigniew Andrzej Dłubak (26 IV 1921 – 21 VIII 2005), ps. Bogdan, Rafał, artysta i fotograf, więzień Auschwitz i Mauthausen, gdzie zorganizował pierwszą wystawę w baraku. Członek PPR i PZPR, współzałożyciel Grupy 55. Przez wiele lat redaktor naczelnym miesięcznika „Fotografia” (1953–1972) oraz działacz Związku Polskich Artystów Fotografików (m.in. jego prezes). Od 1982 r. mieszkał we Francji, Ankieta, AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 10777, k. 1; Rozmowy ze Zbigniewem Dłubakiem z lat 1992–1993, <https://fototapeta.art.pl/2001/dlb.php> (dostęp: 10 IV 2025).

⁴⁶ Jerzy Henryk Fonkowicz (19 I 1922 – 7 X 1997), ps. Andrzej, działacz komunistyczny, żołnierz i publicysta. Przed wojną członek KZMP, w czasie okupacji instruktor Spartakusa, członek ZWW, PPR i GL. Dowódca Grupy Specjalnej i szef wydziału informacyjnego AL. Po wojnie oficer Ludowego Wojska Polskiego, m.in. szef Oddziału III Głównego Zarządu Informacji i dyrektor Departamentów Kwaterunkowego oraz Kadr Ministerstwa Obrony Narodowej. Generał brygady od 1958 r., attaché wojskowy w Helsinkach (1964–1967). Zginął tragicznie w 1997 r., Ankieta dla członków PPR, GL, AL w czasie okupacji, AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 9033, k. 1–11; J. Królikowski, *Generałowie i admirałowie Wojska Polskiego 1943–1990*, t. 1, Toruń 2010, s. 398–400.

⁴⁷ *100 lat polskiego ruchu robotniczego*, s. 179; M. Malinowski, *Komuniści polscy w walce o odbudowę rewolucyjnej partii i program wyzwolenicy (X 1939 – I 1942)*, w: *Szkice z dziejów polskiego ruchu robotniczego w latach okupacji hitlerowskiej*, Poznań 1961, s. 70–71; J. Fonkowicz, *Ze wspomnień o Spartakusie*, w: *Wspomnienia warszawskich peperowców (1939–1944)*, Warszawa 1963, s. 62–63.

⁴⁸ „Barykada Wolności” — lewicowe, konspiracyjne pismo (tygodnik, dwutygodnik), ukazywało się w latach 1940–1942 w Warszawie. Założone przez grupę działaczy PPS. Organ socjalistycznej organizacji Barykada Wolności (do wiosny 1941 r. jej najważniejsze pismo), następnie Polskich Socjalistów i Robotniczej Partii Polskich Socjalistów, <https://sztetl.org.pl/pl/slownik/barykada-wolnosci> (dostęp: 30 VIII 2024).

⁴⁹ Płomienie — grupa polskiej młodzieży socjalistycznej związanej z PPS, działająca w latach 1940–1945 na terenie Warszawy. Grupa wywodziła się z międzywojennego ZNMS oraz Spartakusa, działała pod auspicjami PPS, K. Dunin-Wąsowicz, *Historia i trochę polityki. Wspomnienia*, Warszawa 2006, s. 94.

⁵⁰ Proletariusz — konspiracyjna grupa komunistyczna w okresie okupacji niemieckiej w Polsce. Utworzona latem 1941 r. Była krytycznie ustosunkowana do innych ośrodków konspiracji komunistycznej. Wydawała pismo „Proletariusz”. Na początku 1942 r. weszła w skład PPR, M. Malinowski, *Geneza PPR*, s. 312–314.

Na spotkaniu w mieszkaniu Katarasińskiej aktywiści komunistyczni postanowili, iż działalność Spartakusa skoncentrowana będzie na samokształceniu, propagandzie zewnętrznej oraz rozwoju struktur. Wskazanie na charakter „zewnętrzno-propagandowy” prowadzonej działalności może implikować istnienie równoległych działań propagandowych ukierunkowanych również do wewnątrz organizacji, szczególnie w kontekście integracji członków wywodzących się spoza środowisk komunistycznych. Ważnymi obszarami funkcjonowania grupy były systematyczne poszerzanie stanu osobowego organizacji i aspekty planistyczne, zorientowane na przyszłe włączenie struktur Spartakusa w szerszą organizację wojskową. Punkt ten wskazuje na ambicje długofalowego rozwoju oraz przewidywaną integrację z bardziej rozbudowanymi formacjami o charakterze paramilitarnym⁵¹.

Spartakus od razu na początku swej działalności, w listopadzie 1939 r., dał znać o swoim istnieniu, publikując odezwę-ulotkę z okazji zbliżającej się rocznicy rewolucji październikowej, a w grudniu jego działacze zorganizowali w Warszawie pierwszą akcję rozlepiania na murach ulotek z hasłami antyniemieckimi⁵². Odezwa-ulotka mówiła o ideowych podstawach grupy. Głosiła, że zadaniem proletariatu polskiego w obecnej chwili jest walka z niemieckim okupantem. Dawała też swoją wykładnię klęski wrześniowej, mówiła o zaprzepaszczeniu przez rząd sanacyjny szans na sojusz polsko-sowiecki, co w konsekwencji spowodowało upadek Polski. Wyrażała prosowieckie i prokomunistyczne stanowisko organizacji, tłumaczyła sprawę „wyzwolenia” tzw. Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy⁵³. Tym samym spartakusowcy określili swoje stanowisko wobec powstających struktur Polskiego Państwa Podziemnego (dalej: PPP). Ulotka ta, jak stwierdził Buczyński, miała być „papierkiem lakmusowym dla naszych spartakusowców. Okaże się, kto pójdzie w lewo, a kto w prawo”⁵⁴.

Pojawienie się ulotki sygnowanej przez Spartakusa⁵⁵ stanowiło istotny impuls do odnotowania obecności i działalności organizacji komunistycznych

⁵¹ Relacja gen. Czesława Mankiewicza nagrana w ZHP 7 II 1963, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 38, k. 6.

⁵² *100 lat polskiego ruchu robotniczego*, s. 180; M. Malinowski, *Geneza PPR*, s. 130.

⁵³ B. Hillebrandt, J. Jakubowski, op. cit., s. 26; M. Malinowski, *Geneza PPR*, s. 131; J. Fonkowicz, op. cit., s. 63.

⁵⁴ Relacja Mieczysława Walczaka nagrana w ZHP 10 XI 1962, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 276, k. 12.

⁵⁵ Informacje o ulotce czerpię z książki B. Hillebrandt, J. Jakubowski, op. cit., s. 26. Hillebrandt powołał się na fotokopię tekstu ulotki, inc. Towarzyszek i Towarzysze. Obecnie znajduje się najprawdopodobniej w Berlinie w Centralnym Archiwum Partyjnym SED. H.J. Schreckenbach, *Współczesne archiwa niemieckie. Rzut oka na historię i organizację archiwów RFN*, „Archeion” 96, 1996, s. 128.

na okupowanych ziemiach polskich przez oficjalny organ prasowy Związku Walki Zbrojnej (dalej: ZWZ) Okręgu Warszawa-miasto — „Biuletyn Informacyjny”⁵⁶. Choć w informacji zamieszczonej na łamach „Biuletynu Informacyjnego” nie wymieniono jednoznacznie organizacji Spartakus jako adresata komentarza, nie można wykluczyć, iż to właśnie ta grupa stanowiła bezpośredni przedmiot obserwacji. Przemawia za tym fakt, że w owym czasie to Spartakus wykazywał najwyższą aktywność oraz poziom organizacyjny spośród struktur komunistycznych działających na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Zatem można z dużym prawdopodobieństwem założyć, iż to właśnie działalność Spartakusa przyciągnęła uwagę przeciwnych ideowo środowisk konspiracyjnych. Wzmiankowana informacja najpewniej miała brzmienie podobne do tego, co opublikowano w „Biuletynie Informacyjnym”: „W Warszawie zorganizowano Centralny Wydział Wojskowy Komunistycznej Partii Polski, mający za zadanie przygotowanie zbrojnych kadr partyjnych, gotowych do działania. Terenem akcji Wydziału ma być Gubernia. Agendy warszawskie (komendanci dzielnic, kilka szturmówek) — już są ukształtowane”⁵⁷. Notatka ta przełamała milczenie prasy konspiracyjnej odnośnie do kwestii aktywności komunistów. Treść artykułów określała jednoznacznie stosunek do działalności komunistów.

Pod koniec listopada 1939 r. Spartakus wrócił do wydawania pisma pod starym tytułem — „Strzały”⁵⁸. W ten sposób młodzi ludzie reaktywowali swój przedwojenny organ prasowy. Przedwojenne pismo było pomyślane jako trybuna dyskusyjna wówczas już jednolitofrontowej młodzieży. W listopadzie 1939 r. „Strzały” miały kontynuować te tradycje. Pismo powielano w nakładzie od 100 do 300 egzemplarzy, ukazywało się w cyklu mniej więcej miesięcznym. Treści w nim zawarte potwierdzały stosunek do aktualnej sytuacji w Polsce i na świecie, prezentowany przez komunistów polskich. Redaktorem pisma był Buczyński. W skład komitetu redakcyjnego wchodził ponadto Tadeusz Sołtan⁵⁹. Drukarnia

⁵⁶ Najprawdopodobniej zachowały się numery od lipca 1940 r. Pierwszy numer, zawierający wzmiankę o działalności komunistycznej w Warszawie, do którego dotarłam, pochodzi z 6 września 1940 r.

⁵⁷ Warszawa, „Biuletyn Informacyjny” 6 IX 1940, s. 7.

⁵⁸ Jak podała Stanisława Lewandowska, w latach 1939–1941 ukazywało się w Warszawie 35 czasopism wydawanych przez grupy i organizacje o zabarwieniu lewicowo-rewolucyjnym. Nie wyszczególniła ich niestety ze względu na brak jakichkolwiek informacji o nich, S. Lewandowska, *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*, Warszawa 1982, s. 56.

⁵⁹ Tadeusz „Pereświat” Sołtan (1921–1996), ps. Karcz, Rotulowicz, krytyk literacki, publicysta, działacz kulturalny i polityczny. Przed wojną członek ZNMS „Spartakus”. Więzień Auschwitz (1940–1941), później student tajnego UW. Po wojnie związany z PPS,

„Strzał” mieściła się w pracowni malarskiej Dłubaka przy ul. Marszałkowskiej, niedaleko pl. Zbawiciela, potem zaś w kamienicy przy ul. Nowowiejskiej na odcinku między pl. Zbawiciela a Politechniką⁶⁰.

Reaktywacja Spartakusa wywołała liczne kontrowersje w stołecznym środowisku komunistycznym. Już na etapie ustalania nazwy ujawniły się dwie konkurencyjne wizje ideowe. Część członków postulowała powrót do przedwojennej nazwy młodzieżowej organizacji komunistycznej — KZMP. Propozycja ta nie uzyskała jednak akceptacji, gdyż kolidowała z formalnym zakazem Kominternu. Różnice w podejściu do kwestii światopoglądowych, zwłaszcza religijnych, również wpływały na dynamikę dyskusji. Jeden z działaczy, Walczak, wspominał swoje pierwsze zebranie, na którym wygłoszono referat poświęcony materializmowi dialektycznemu. Zaznaczał, że wywołał u niego szok. Mimo iż nie podtrzymywał on już wówczas relacji religijnych w tradycyjnym rozumieniu, to jednak nie oczekiwał tak zdecydowanej krytyki kwestii religijnych, stwierdzając: „Ja z Panem Bogiem w tym czasie w specjalnej zgodzie już nie żyłem, ale jak to się mówi, ja jemu nie wadziłem, ani on mnie. A tu słyszę, że Pana Boga wprost sztorcują”⁶¹. Jednak kluczową kwestią pozostawał stosunek do decyzji Kominternu. Debata ta przybrała formę ostrego i wyrazistego sporu, ilustrując złożoność i wielowymiarowość problemów ideowych, które determinowały kształt reaktywowanej organizacji.

Część środowiska komunistycznego zdawała sobie sprawę z konieczności aktywnego zaznaczenia swojej obecności w warunkach okupacyjnych oraz z potrzeby zaistnienia jako podmiot polityczny w podziemiu. Komuniści nie zamierzali pozostawić całkowitej inicjatywy PPP, które wtedy zaczęło się organizować. Lecz komuniści, z nikłym poparciem społecznym, mieli małe szanse zaistnieć w podziemiu. Lewica socjalistyczna wychodziła z założenia, iż „należy działać, ponieważ pustka polityczna grozi marginalizacją na długie lata. Kto nie podejmie pracy w okresie okupacji, ten w momencie wyzwolenia nie będzie miał znaczenia”⁶². A w kraju coraz bardziej rozwijał się ruch oporu, wciągający do działalności konspiracyjnej szerokie kręgi społeczeństwa. Komuniści czuli, że

PZPR i prasą PAX-u, M. Niewalda, *Soltan Tadeusz (1921–1996)*, <https://genealogia.okiem.pl/artukul/15942/soltan-tadeusz-1921-1996> (dostęp: 10 IV 2025); <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/125168> (dostęp: 10 IV 2025); B. Hillebrandt, J. Jakubowski, op. cit., s. 25–26.

⁶⁰ J. Fonkowicz, op. cit., s. 66–67.

⁶¹ Relacja Mieczysława Walczaka nagrana w ZHP 10 XI 1962, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 276, k. 2.

⁶² Relacja gen. Czesława Mankiewicza nagrana w ZHP 7 II 1963, ibidem, sygn. 38, k. 14.

nie mogą dłużej pozostawać bierni, że muszą przeciwstawić się propagowanej przez podziemie demokratyczne koncepcji „dwóch wrogów”.

Poza politycznym wymiarem takiego stanowiska debata dotyczyła problemu głęboko zakorzenionej dyscypliny ideologicznej oraz lojalności wobec międzynarodowego ruchu komunistycznego. Tym samym miała ona charakter nie tylko strategiczny, lecz również aksjologiczny, dotyczący granic autonomii lokalnych działaczy i struktur wobec nadrzędnych ośrodków decyzyjnych. Rozstrzygnięcie tego dylematu znalazło swój wyraz w napięciu personalnym pomiędzy dwoma kluczowymi postaciami — Sawicką i Buczyńskim — które uosabiały przeciwstawne orientacje: z jednej strony postawę ortodoksyjnej lojalności wobec Kominternu i obowiązującej linii partii, z drugiej zaś bardziej pragmatyczne i sytuacyjne podejście zakładające konieczność dostosowania działań do realiów okupacyjnych. Tym samym konflikt ten należy interpretować zarówno jako przejaw strukturalnego napięcia wewnątrz środowiska komunistów, jak i ilustrację psychologicznych mechanizmów adaptacji, lojalności i decyzyjności w warunkach wojny. Spróbuję dokonać rekonstrukcji procesów logicznych oraz mechanizmów decyzyjnych, które legły u podstaw rozstrzygnięcia opisanego dylematu. Jednocześnie dokonam interdyscyplinarnego spojrzenia na aspekt charakterologiczno-psychologiczny sporu dwóch kluczowych postaci w niniejszej narracji.

Powstanie Spartakusa wywołało zauważalne poruszenie wśród środowisk komunistycznych, o czym wspomniałam już we wcześniejszej części analizy. W obliczu braku bezpośredniego mandatu na tworzenie organizacji młodzi działacze Spartakusa sformułowali narrację obronną. Wyszli z założenia, że w okresie międzywojennym Spartakus nie był organizacją podległą KPP i KZMP, dlatego uważali, że nie obowiązuje ich decyzja KW Kominternu. Wyjaśnienie to jednak było niewystarczające dla starszego pokolenia komunistów, dla których posunięcia młodych przywódców Spartakusa budziły szereg zastrzeżeń natury politycznej i organizacyjnej. Obawiano się, że dążenie przywódców Spartakusa do samookreślenia, jako organizacji młodzieżowej o charakterze komunistycznym, jest w tych warunkach przedwczesne i może powodować późniejsze problemy w kontaktach z Kominternem. Inne zastrzeżenie byłych kapepowców wobec Spartakusa dotyczyło tworzenia organizacji komunistycznej na bazie organizmu politycznego powiązanego w okresie międzywojennym z PPS⁶³. Byli oni pełni obaw, pamiętali też oficjalne stanowisko Kominternu i przyczyny rozwiązania KPP w sierpniu 1938 r. Bali się, że niezastosowanie się do nakazów Kominternu i powiązania

⁶³ B. Hillebrandt, *Młodzież Warszawy*, s. 73–74.

Spartakusa z PPS-em zaprzepaszczą uzyskanie pozwolenia Kominternu na budowę partii komunistycznej.

Starsze pokolenie komunistów postanowiło wpłynąć na działaczy Spartakusa. W tym celu wykorzystano osobiste kontakty i wpływy, którymi dysponowali wśród poważnej części przywódców tej organizacji⁶⁴. Do działania przystąpiła grupa byłych działaczy KPP z Żoliborza i Grochowa, a także kształtująca się w pierwszych miesiącach 1940 r. grupa działaczy związana z przedwojenną OMS „Życie”. W warunkach okupacyjnych potocznie nazywali się „życiowcami”, „studentami” lub „grupą akademicką”. Duracz w swych wspomnieniach potwierdziła wpływy tych środowisk. Pisała: „skłonni byli traktować nas wyłącznie jako tych, wobec których sprawować mają funkcje wychowawcze i dyspozycyjne. Widzieli w nas uczniów, którymi trzeba kierować, bez pozostawienia nam inicjatywy. Od tej strony współpraca, choć bliska — nieraz nie najlepiej układała się. Odczuwaliśmy trochę ich stanowisko jako krzywdzące. W końcu działaliśmy od dawna, mieliśmy za sobą kilkuletnie przygotowanie w pracy organizacyjnej, nie mały dorobek, mieliśmy ludzi”⁶⁵.

Ważną rolę w obejmowaniu wpływami Spartakusa odegrali Antonina Sokolicz-Merkel⁶⁶, Piotr Gruszczyński⁶⁷, Jerzy Albrecht⁶⁸, Szczesny

⁶⁴ M. Malinowski, *Geneza PPR*, s. 162.

⁶⁵ Relacja A[nny] Duraczowej z 29 XI [19]62, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 276, k. 58–59.

⁶⁶ Antonina Sokolicz, właśc. Antonina Merkel (13 VI 1879 — 20 XII 1942), pisarka, tłumaczka, aktorka i działaczka społeczna. Związana z ruchem socjalistycznym i PPS-Frakcją Rewolucyjną, później z KPP. W czasie II wojny światowej aresztowana przez Niemców, zginęła w Auschwitz, W otdeł kadrow IKKI, Российский государственный архив социально-политической истории, f. 495, op. 252, d. 8700, k. 7; E. Kowalczyk, op. cit., s. 399, 403, 404, 406, 418.

⁶⁷ Piotr Gruszczyński (12 III 1894 — 4 II 1942), ps. Roch, Sylwester, działacz robotniczy, związany z PPS, a od około 1920 r. z KPP. Działacz TUR. W czasie okupacji współtworzył „Piątkę Żoliborską” i Stowarzyszenie Przyjaciół ZSRR, był redaktorem pisma „Do Zwycięstwa”. Współpracował z Młotem i Sierpem oraz ZWW. Aresztowany w 1941 r., zmarł na Pawiaku, *Zginęli w walce. Sylwetki bojowników AL i GL*, red. I. Nowakowska, Warszawa 1957, s. 37–52.

⁶⁸ Jerzy Albrecht (7 X 1914 — 8 IX 1992), działacz komunistyczny, członek KZMP, ZWZ i PPR. Po wojnie pełnił ważne funkcje partyjne: I sekretarz Komitetu Warszawskiego PPR, członek KC PPR i PZPR. W latach 1960–1968 minister finansów, wcześniej zastępca przewodniczącego Rady Państwa. Poseł na Sejm PRL, przewodniczył Komisji Gospodarki Komunalnej i Mieszkaniowej. Po 1968 r. aktywny w Związku Bojowników o Wolność i Demokrację, wiceprezes Rady Naczelnej (1969–1974), <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Albrecht-Jerzy;3867417.html> (dostęp: 24 VI 2025); <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/423> (dostęp: 24 VI 2025).

Dobrowolski⁶⁹ i Zygmunt Jarosz⁷⁰, którzy oddziaływali głównie na postawę Sołtana i Sawickiej *vel* Szapiro. Sawicka „Hanka” obok Buczyńskiego pełniła ważną rolę w środowisku Spartakusa. Albrecht wspominał, że „życiowcy” nawiązali kontakt z już istniejącymi grupami „postępowymi i lewicowymi”⁷¹, w tym ze Spartakusem, i że „praca na tym etapie ma za zadanie zawiązywanie kontaktów i mobilizacji bardziej uświadomionych elementów robotniczych”⁷².

W odpowiedzi na nasilające się kontrowersje i spory ideowe Spartakus zainicjował cykl konferencji, których celem było wypracowanie wspólnych stanowisk oraz złagodzenie napięć wewnętrznych. Do udziału w tych spotkaniach zapraszano przedstawicieli „życiowców”, nierzadko posiadających doświadczenie partyjne, w tym wyniesione z działalności w ZSRS. Jednym z uczestników tych debat był Czesław Mankiewicz⁷³, doświadczony działacz komunistyczny, który przebywał w Związku Sowieckim. Z jego relacji wynika, że w polemice z Buczyńskim „studenti” nie odwoływali się do kwestii karności organizacyjnej. Uważali, iż

⁶⁹ Szczepan (Szczęsny) Dobrowolski (3/16 VIII 1914 – 6 VIII 1961), właśc. Feliks Zamiński, działacz komunistyczny, od 1935 związany z OMS „Życie”, KZMP i KPP. W czasie wojny działacz w konspiracyjnej Grupie Biuletynu Radiowego i współzałożyciel ZWW, członek PPR, oficer propagandowy AL, uczestnik powstania warszawskiego. Jesienią 1949 r. aresztowany i uwięziony pod sfabrykowanymi zarzutami. Zwolniony i zrehabilitowany w 1956 r. W latach 1957–1960 członek Wojewódzkiej Komisji Kontroli Partyjnej w Warszawie, Notatka informacyjna o przebiegu śledztwa w sprawie Szczęsnego Dobrowolskiego s. Konstantego [listopad 1954 r.], AIPN, sygn. BU 0298/630 t. 1, k. 78–134; R. Kurek, „Rozmowy” z Dobrowolskim. *Na marginesie śledztw Grupy Specjalnej MBP związanych z tzw. sprawą Lechowicza i Jaroszewicza*, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 5, 2022, s. 224.

⁷⁰ Zygmunt Jarosz (24 III 1911 – 1943), ps. Gruby, Zygmunt. Uczęszczał do Gimnazjum im. T. Reytana w Warszawie. Działał w OMS „Życie”, a następnie w ZWW, w którym zasiadał w Egzekutywie Centralnej. Współtworzył PPR i pełnił funkcję redaktora „Trybuny Wolności”, *Słownik biograficzny*, t. 2, s. 658; J. Ryłski, *Szkic wspomnień z mojego pobytu w gimnazjum im. Tadeusza Reytana w Warszawie*, https://web.archive.org/web/20130130042027/http://www.wne.uw.edu.pl/historia_reytana/rylski_jerzy_wspomnienia.htm (dostęp: 14 IV 2025).

⁷¹ B. Syzdek, *Organizacja „Młot i Sierp” na Północnym Mazowszu*, „Notatki Płockie” 5, 1960, 17/18, s. 39–41.

⁷² Życiorys Jerzego Albrechta, AAN, Zbiór akt działaczy ruchu robotniczego, sygn. 75, s. 2.

⁷³ Czesław Mankiewicz (20 XII 1920 – 6 I 1990), działacz PPS i Spartakusa, podczas okupacji członek ZWW i PPR. Aresztowany przez gestapo w 1943 r., więziony w Auschwitzu i na Majdanku. Po wojnie oficer polityczno-wychowawczy. Awansował do stopnia generała dywizji, dowodził Wojskami Obrony Powietrznej Kraju. W 1967 r. usunięty w ramach czystek antysemickich, w 1968 r. przeszedł w stan spoczynku, [Notatki na temat Czesława Mankiewicza], *ibidem*, sygn. 8781, k. 1–5.

Spartakus nie osiągnął jeszcze takiego poziomu rozwoju, aby można było uznać jego działalność za naruszenie zakazu Międzynarodówki z 1939 r., a ich postulat stanowiło jedynie właściwe ukierunkowanie pracy organizacji⁷⁴. Zwracali uwagę, że musi ona bardziej eksponować swą działalność samokształceniową. Jednakże pod koniec 1940 r. w środowisku „grupy akademickiej” nastąpiło wyraźne przesunięcie akcentów — pojawiły się głębokie wątpliwości co do zasadności i trafności ocen politycznych formułowanych przez Buczyńskiego. Zmiana ta świadczyła o rosnącej autonomii myślenia politycznego wśród działaczy Spartakusa, a także o procesie stopniowego dystansowania się od autorytetu starszych towarzyszy⁷⁵. „Grupa akademicka” zmieniła również swoją retorykę. Zaczęła z przesadą twierdzić, że Spartakus to partia⁷⁶.

W analizowanym okresie nastąpiło intensyfikowanie działań „grupy akademickiej” oraz działaczy rozwiązanej KPP zmierzających do zwiększenia swojego wpływu na Spartakusa. Przyjęta przez nich strategia oddziaływania wykazywała wyraźne podobieństwo do technik stosowanych przez komunistów w okresie międzywojennym, polegających na stopniowym przejmowaniu kontroli nad innymi ugrupowaniami politycznymi. Była to metoda sprawdzona i efektywna, oparta na konsekwentnym wprowadzaniu własnych przedstawicieli do struktur organizacyjnych, co pozwalało na systematyczne eliminowanie elementów niezgodnych z linią polityczną przez nich przyjętą. Głównymi zadaniami były ograniczenie wpływów PPS wewnątrz Spartakusa i skierowanie działalności organizacji na „właściwy” — z ich punktu widzenia — kurs polityczny. Proces ten nie ograniczał się jedynie do formalnych posiedzeń i konferencji, lecz obejmował także prace operacyjne polegające na aktywizowaniu lojalnych działaczy.

W ramach tych działań „grupa akademicka” dysponowała własnymi ludźmi w ramach Spartakusa, spośród których jednym z bardziej znaczących stał się Mankiewicz. Pomimo formalnej przynależności do Spartakusa, był on jednocześnie związany z „grupą akademicką”, pełniąc rolę pośrednika i reprezentanta jej interesów wewnątrz organizacji. Takie dualne powiązania stanowiły kluczowy element strategii wpływu i kontroli nad kierunkiem rozwoju Spartakusa⁷⁷.

⁷⁴ Relacja gen. Czesława Mankiewicza nagrana w ZHP 7 II 1963, ibidem, sygn. 38, k. 9.

⁷⁵ B. Hillebrandt, J. Jakubowski, op. cit., s. 27.

⁷⁶ Relacja gen. Czesława Mankiewicza nagrana w ZHP 7 II 1963, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 38, k. 10; Relacja Karola Lubelczyka nagrana w Zakładzie Historii Partii 10 XI 1952, ibidem, sygn. 276, b.pag.

⁷⁷ Relacja gen. Czesława Mankiewicza nagrana w ZHP 7 II 1963, ibidem, sygn. 38, k. 10, 13.

Opisywany wyżej proces można scharakteryzować jako subtelny, zakamuflowaną grę polityczną prowadzoną za pomocą rozmów i dyskusji mających na celu wywarcie wpływu na przedstawicieli nurtu socjalistycznego funkcjonujących w ramach organizacji. Warto jednak podkreślić, że udział socjalistów w strukturach Spartakusa był relatywnie niewielki. Jak wspominał Lubelczyk: „Tych, co aprobowali politykę PPS, można by policzyć na palcach, według naszej oceny nie było ich więcej niż 3–4 osoby”⁷⁸.

Zgodnie z relacjami źródłowymi Mieczysław Ferszt⁷⁹, działacz lewicowo-socjalistyczny, pozostawał pod dyskretną obserwacją Mankiewicza, który utrzymywał z nim regularne kontakty o charakterze rozmów polityczno-organizacyjnych. W rzeczywistości pełniły one funkcję operacyjną — ich celem było sondowanie stanowisk ideowych oraz strategii reprezentowanych przez Ferszta. Informacje uzyskane w toku tych kontaktów Mankiewicz systematycznie przekazywał Dłubakowi. Ten natomiast spotykał się z kolejnym reprezentantem socjalistów — Stanisławem Dubois⁸⁰. Po latach Mankiewicz wspominał: „Dlatego później nie mogłem chodzić na spotkania z Dubois, ponieważ on poprzez Ferszta mógł z kolei rozszyfrować moją podwójną grę”⁸¹.

Oddziaływanie „grupy akademickiej” oraz byłych działaczy KPP na środowisko Spartakusa przybrało formę konsekwentnych prób narzucenia organizacji określonej logiki działania. Proces odzwierciedlał dążenie do ideologicznej homogenizacji środowisk komunistycznych i doprowadził do wykrystalizowania się dwóch konkurencyjnych stanowisk, reprezentujących odmienne wizje misji i form aktywności Spartakusa.

Sawicka stała na stanowisku, że organizacja powinna sprowadzać się tylko do pracy samokształceniowej. Już w 1935 r. została ona aktywistką OMS „Życie”, pozostającej wówczas pod silnymi wpływami nielegalnego KZMP i KPP. Była mocno zaangażowaną działaczką.

Odminną koncepcję działalności Spartakusa reprezentował Buczyński, który poza ideą samokształcenia młodzieży akcentował konieczność

⁷⁸ Relacja Karola Lubelczyka nagrana w Zakładzie Historii Partii 10 XI 1952, ibidem, sygn. 276, b.pag.

⁷⁹ A.K. Kunert, op. cit., s. 65–66.

⁸⁰ Stanisław Józef Dubois (9 I 1901 — 21 VIII 1942), działacz PPS i TUR, uczestnik powstania śląskiego i wojny polsko-bolszewickiej. Poseł II i III kadencji sejmu, radny Warszawy, redaktor „Robotnika”. W 1930 r. więziony w twierdzy brzeskiej za sprzeciw wobec sanacji. Brał udział w wojnie obronnej 1939 r., działał w konspiracji. Aresztowany, więziony na Pawiaku, a następnie w Auschwitz, gdzie uczestniczył w konspiracji i został rozstrzelany w 1942 r., J. Tomicki, *Stanisław Dubois*, Warszawa 1980; A. Tymieniecka, *Warszawska organizacja PPS 1918–1939*, Warszawa 1982, s. 164–166, 200, 211–216.

⁸¹ Relacja gen. Czesława Mankiewicza nagrana w ZHP 7 II 1963, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 38, k. 10.

aktywnego zaangażowania w walkę z okupantem niemieckim. W jego przekonaniu Spartakus powinien funkcjonować jako organizacja polityczna. W tym duchu Buczyński dążył do powołania komitetu organizacyjnego jednolitego frontu młodzieży, podejmując rozmowy m.in. z Norbertem Barlickim⁸² i wspomnianym Stanisławem Dubois. Postulował również rozpoczęcie gromadzenia broni, organizację szkoleń wojskowych oraz nawiązywanie współpracy z młodzieżą o orientacji lewicowej, z zamiarem wykorzystania jej w działaniach sabotażowych⁸³. Różnice między Buczyńskim a Sawicką nie ograniczały się jednak tylko do wizji kierunku działalności Spartakusa, lecz miały charakter głębszy i dotyczyły fundamentalnych kwestii ideowych, a także różnic charakterologicznych.

Mankiewicz wspominał, że Buczyński miał trudny charakter. Bywał nadmiernie apodyktyczny, a w dyskusjach wykazywał skłonność do nadużywania frazeologii ideologicznej. Nawet drobne konflikty interpretował przy użyciu terminów zaczerpniętych z pism Włodzimierza Lenina, takich jak „chwościzm”⁸⁴ czy „ekonomizm”. Cecha ta nie ułatwiała współpracy z Sawicką, zwłaszcza w zakresie strategii walki z okupantem niemieckim w kontekście trwającego wówczas sojuszu sowiecko-niemieckiego. Istotnym czynnikiem różnicującym stanowiska obojga młodych działaczy była także odmienna interpretacja polityki Kominternu wobec polskich komunistów.

Wydaje się, że na trudności we współpracy pomiędzy tymi dwiema silnymi osobowościami wpływały również ich różne doświadczenia z okresu przedwojennego zaangażowania w ruch komunistyczny. W 1940 r. Buczyński miał 21 lat, a Sawicka — 23. Żadne z nich nie należało wcześniej do KPP. Buczyński zdobywał doświadczenie w ramach niewielkiej organizacji o charakterze komunistycznym — RZNMS, powstałej w 1935 r. i stanowiącej kontynuację wcześniej działającego Związku Młodzieży Socjalistycznej, przybudówki gimnazjalnej KZMP. Działał na

⁸² Norbert Stanisław Barlicki (6 VI 1880 — 6 VIII/27 IX 1941), prawnik i działacz PPS, redaktor „Przemysłowo-Handlowego Kuriera Sosnowieckiego” i „Dziennika Popularnego”. Wiceminister spraw wewnętrznych w 1918 r., minister robót publicznych w 1926 r. Przeciwnik sanacji, działał w opozycji i Centrolewie. W czasie II wojny światowej organizował lewicowy ruch oporu i wydawał pismo „Chłop i Robotnik”. Aresztowany przez gestapo w 1940 r., zmarł w Auschwitz w 1941 r., *Słownik historii doktryn politycznych*, t. 1, red. M. Jaskólski, Warszawa 1997, s. 150; A. Tymieniecka, op. cit., s. 49, 62–64, 135–138 i n.

⁸³ Relacja gen. Czesława Mankiewicza nagrana w ZHP 7 II 1963, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 38, k. 2; T. Żenczykowski, op. cit., s. 14–15.

⁸⁴ Chwościzm — zostawanie w tyle, wleczenie się w ogonie. Określenie stosowane w ruchu komunistycznym, oznaczające jego oportunistyczne skrzydło. Pochodzi od rosyjskiego słowa *chwośc* — ogon.

terenie Gimnazjum im. T. Reytana w Warszawie, gdzie uczęszczał do szkoły. Związek funkcjonował zaledwie trzy lata, prowadząc działalność w szkołach średnich. Zanim zdążył się rozwinąć, został zlikwidowany.

Do przedwojennego Spartakusa Buczyński wstąpił w 1937 r. z inicjatywy Lubelczyka⁸⁵. Choć postrzegał siebie jako komunistę — młodego, pewnego siebie, a nierzadko apodyktycznego — jego poglądy kształtowały się również pod wpływem kontaktów z młodzieżą o orientacji socjalistycznej, z którą współdziałał w ramach RZNMS.

Sawicka, podobnie jak Buczyński, już w 1935 r. zaangażowała się w działalność OMS „Życie”. W przeciwieństwie do RZNMS „Życie” charakteryzowało się długą, sięgającą 1924 r. tradycją funkcjonowania jako organizacja komunistyczna na uczelniach wyższych. Pozostawała ona pod znacznie silniejszym wpływem nielegalnej KPP niż RZNMS, współrealizując z młodzieżówką KPP wspólne inicjatywy propagandowe oraz podejmując działania na rzecz demokratyzacji dostępu do edukacji wyższej, niezależnie od narodowości, wyznania czy statusu majątkowego⁸⁶. W wyniku oddziaływania KPP OMS „Życie” przyjmowała ideologię w pełni podporządkowaną wytycznym Kominternu, co kształtowało jej strategiczne cele i metody działania.

Różnice między Buczyńskim a Sawicką były wyraźne. Buczyński, pomimo identyfikacji z ideologią komunistyczną, wykazywał ograniczone przyswojenie dyscypliny organizacyjnej, co kontrastowało z postawą Sawickiej, która cechowała się większą skłonnością podporządkowania się liniom politycznym Kominternu i dyscyplinie organizacyjnej.

W lutym 1940 r. w lokalu „Szewca Polskiego” przy ul. Żurawiej 7 odbyło się spotkanie, podczas którego Buczyński przedstawił opracowany przez siebie projekt programu organizacji. Wydaje się, że to wydarzenie stało się zarzewiem konfliktu wewnętrznego, w efekcie czego, z powodu pojawiających się kontrowersji, nie podjęto ostatecznej uchwały dotyczącej przyjęcia programu. Kolejna konferencja, określana mianem „warszawskiej”, miała miejsce w tym samym lokalu w czerwcu 1940 r. Na spotkanie zaproszono przedstawicieli środowiska studenckiego reprezentowanego przez Albrechta. Podczas konferencji zaprezentowano dwa projekty rezolucji programowej — jeden autorstwa Sawickiej, drugi zaś Buczyńskiego. W toku obrad doszło do konfrontacji między Buczyńskim a Sawicką, co dodatkowo uwypukliło wewnętrzne napięcia w organizacji.

⁸⁵ Działalność ZNMS „Spartakus”. Relacja Karola Lubelczyka nagrana w ZHP 1961 r., AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 276, b.pag.

⁸⁶ A. Chojnowski, *Wpływy komunistyczne na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1918–1939*, w: *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, s. 220; E. Kowalczyk, op. cit., s. 432–433.

Programy przedstawione przez Sawicką oraz Buczyńskiego wykazywały liczne punkty zbieżne, jednak różniły się wyraźnie w trzech kluczowych aspektach. Pierwszy z nich dotyczył oceny charakteru wojny. Sawicka podzielała stanowisko lidera Kominternu Georgiego Dimitrowa uznającego wojnę za imperialistyczną i niesprawiedliwą, za której wybuch odpowiedzialna jest „burżuazja wszystkich wojujących państw”⁸⁷. Buczyński zgadzał się z tą tezą, jednocześnie podkreślając, że charakter wojny ulegnie wkrótce zmianie, co wymaga przygotowania zarówno politycznego, jak i organizacyjnego.

Drugim spornym punktem była rola Spartakusa. Sawicka postulowała, aby organizacja koncentrowała się na przygotowaniu kadr młodzieżowych dla przyszłej partii rewolucyjnej, której powstanie miało być uzależnione od decyzji kompetentnych czynników. Buczyński natomiast opowiadał się za utrzymaniem Spartakusa jako samodzielnej organizacji obejmującej szeroki krąg młodzieży.

Trzeci obszar różnic dotyczył relacji Spartakusa z innymi grupami komunistycznymi. Sawicka opowiadała się za podporządkowaniem organizacji kierownictwu innych grup, takich jak np. grupa studencka. Te rozbieżności doprowadziły do opuszczenia Spartakusa przez Sawicką w czerwcu 1940 r., kiedy to wraz z częścią działaczy przeszła do „grupy akademickiej”⁸⁸. Po utworzeniu ZWW Sawicka znalazła się w jego szeregach. W styczniu 1942 r. formalnie zaczęła należeć do PPR. 18 marca 1943 r. została ranna w czasie strzelaniny, oczekując na ściganego przez żandarmerię niemiecką członka PPR Jana Strzeszewskiego, ps. Wiktor. Zmarła dzień później⁸⁹.

Sawicka była powiązana bardziej ze środowiskiem akademickim i choć organizacyjnie należała do Spartakusa, było widać ogromny wpływ „grupy akademickiej” na jej poglądy. Większość działaczy udzieliła jeszcze poparcia dla Buczyńskiego, który „bronił prawa do szerszej działalności, swobodniejszych form współpracy z innymi, większej niezależności w doborze form działania, wytyczenia pewnej samoistnej perspektywy”⁹⁰. Uważał, że w tych warunkach mała, młodzieżowa grupa

⁸⁷ R. Nazarewicz, *Komintern wobec agresji hitlerowskiej w Europie 1939–1941*, DN 33, 2001, 3, s. 63.

⁸⁸ B. Hillebrandt, *Ładysław Buczyński — Kazik Dębiak*, s. 137–139; Relacja A[nny] Duraczowej z 29 XI [19]62, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 276, k. 55.

⁸⁹ AIPN, sygn. BU 3536/1, k. 1798; *Hanka*, „Echo Krakowa” 19 III 1968, 67; H. Balicka-Kozłowska, op. cit.; <https://ipn.gov.pl/pl/upamietnianie/dekomunizacja/zmiany-nazw-ulic/nazwy-ulic/nazwy-do-zmiany/38172,ul-Sawickiej-Hanki-Hanny-Sawickiej.html> (dostęp: 7 VIII 2024).

⁹⁰ Relacja A[nny] Duraczowej z 29 XI [19]62, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 276, k. 55.

nie może przystąpić do otwartej walki z okupantem, niemniej niektóre formy oporu powinna podejmować⁹¹.

Po odejściu części działaczy powstała organizacja, która poza działalnością samokształceniową zajmowała się agitacją komunistyczną, jednocześnie wyrażając określone stanowisko w kwestiach politycznych. Buczyńskiemu zależało na „prawie do szerszej działalności, swobodniejszych form współpracy z innymi, większej niezależności i doborze form działania, wytyczenia pewnej samoistnej perspektywy”⁹².

Sytuacja wewnętrzna w Spartakusie pozostawała jednak napięta. Toczyły się intensywne i burzliwe dyskusje, które — jak trafnie ujął Buczyński — dotyczyły „problematyki zdrady organizacyjnej czy klasowej”, odwołując się do sporów frakcyjnych, które miały miejsce w KPP w latach trzydziestych XX w.

W celu przeprowadzenia otwartej narady działacze zorganizowali konferencję, która odbyła się wkrótce po odejściu z organizacji grupy skupionej wokół Sawickiej. Spotkanie miało miejsce na otwartej przestrzeni, pomiędzy Gocławkiem a Rembertowem, i zgromadziło około 30 uczestników. W przekazach wewnętrznych komunistów funkcjonuje ona jako „konferencja gocławska”, chociaż — jak wskazuje topografia — najprawdopodobniej odbyła się na terenie Kawęczyna, co sugerowałoby zasadność nazwy „konferencja kawęczyńska”. Jednakże możliwe, że konferencja odbyła się w Olszynie Grochowskiej. Wskazują na to wspomnienia Duracz, która zlokalizowała miejsce spotkania następująco: „Pamiętam, że punktem, z którego część z nas wyruszyła na tę konferencję, było mieszkanie Gruszczyńskich na Pustelnickiej 20 [Grochów], a punktem zbornym — lasek na prawo za ostatnim przystankiem tramwajowym na Gocławku [pętla]. Zaszyliśmy się w jakieś ustronne miejsce i tu odbyliśmy zebranie”⁹³. Niewykluczone, że utrwalona w pamięci uczestników nazwa konferencji jest efektem błędnej lokalizacji wynikającej z subiektywnych wspomnień.

W czasie obrad przyjęto statut organizacji — dokument zwięzły, sprowadzający się do podstawowych zapisów programowych. Jak wspominał jeden z uczestników: „zapisany na dwóch stroniczkach, bo nie było co dużo pisać, a tylko: co jest celem organizacji”⁹⁴. Dokonano również wyboru zarządu organizacji. Przewodniczącym mianowano Buczyńskiego, pozostałymi członkami byli Dłubak i Mankiewicz⁹⁵. Wybrano też

⁹¹ Ibidem.

⁹² Ibidem.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Relacja gen. Czesława Mankiewicza nagrana w ZHP 7 II 1963, ibidem, sygn. 38, k. 3.

⁹⁵ Ibidem.

członków redakcji organu prasowego organizacji. Głównym redaktorem został Buczyński. Na konferencji wygłosił on przemówienie, w którym poddał ocenie poprzedni okres.

Sprawa rozłamu i odejścia grupy działaczy nadal nurtowała organizację. Głównie samego Buczyńskiego. Jak wspominał Mankiewicz: „Wydaje mi się jednak, że [– –] więcej ludzi uważało, że Kazik [Ładysław Buczyński – E.K.] zbyt tę historię rozdmuchuje. Według nas to nie było sprawą aż tak istotną. Było faktem, że ci towarzysze odeszli, uważaliśmy, że zrobili niesłusznie (w tym sensie, że nic ich do podjęcia aż tak daleko idących kroków nie zmuszało), ale nie uważaliśmy, że z tego powodu trzeba ich odsądzić od czci i wiary, ponieważ mieli oni inne spojrzenie na te sprawy”⁹⁶.

Po odejściu części osób działalność Spartakusa skoncentrowała się na rozbudowie struktur organizacyjnych, w szczególności na utworzeniu wydziału wojskowego oraz intensyfikacji działań propagandowych. Działacze aktywnie poszukiwali nowych kontaktów w środowiskach komunistycznych, opierając się przede wszystkim na zaufanych osobach oraz wykorzystując dotychczasowe więzi szkolne i koleżeńskie. Istotnym czynnikiem sprzyjającym rozszerzeniu wpływów Spartakusa była obecność licznych lewicowych środowisk działających na terenie Warszawy. Pomimo konieczności prowadzenia działalności w warunkach konspiracji organizacja skutecznie wykorzystwała międzywojenne doświadczenia nielegalnej działalności politycznej, organizując się w „piątki” – niewielkie samodzielne grupy działające w warunkach konspiracyjnych. Ten model organizacyjny, pomimo trudności związanych z represjami i koniecznością zachowania tajemnicy, umożliwiał kontynuację i rozwój działalności Spartakusa⁹⁷.

Jednak naciski wywierane na działaczy Spartakusa z miesiąca na miesiąc stawały się coraz bardziej intensywne. Na tle ogólnej bierności środowisk komunistycznych w pierwszym okresie okupacji niemieckiej Spartakus wyróżniał się stanowiskiem postulującym aktywną walkę z okupantem. Pogląd ten pozostawał w wyraźnej sprzeczności z polityką Kominternu i panującym wówczas sojuszem sowiecko-niemieckim⁹⁸. Narastający konflikt dotyczący kierunku dalszych działań doprowadził do rozłamu. Część członków z Mankiewiczem na czele opowiedziała się za stanowiskiem „grupy akademickiej” postulującej zaniechanie samodzielnego formułowania haseł politycznych i podporządkowanie się ogólnym wytycznym kominternowskim. W obliczu tej sytuacji w lutym 1941 r.

⁹⁶ Ibidem, k. 4.

⁹⁷ Relacja Jerzego Fonkowicza nagrana w ZHP 7 II 1963, ibidem, k. 1–2.

⁹⁸ T. Żenczykowski, op. cit., s. 15.

Buczyński przedstawił członkom Spartakusa alternatywę: kontynuować działalność polityczno-organizacyjną i przygotowania do walki zbrojnej bądź podjąć decyzję o samorozwiązaniu organizacji. Większość opowiedziała się za drugim rozwiązaniem.

Formalne zaprzestanie działalności Spartakusa miało miejsce w marcu 1941 r. podczas spotkania zwołanego w mieszkaniu Moszkowskiej przy ul. Rakowieckiej 43 w Warszawie⁹⁹. Znaczna część dawnych członków — około 100 osób — wstąpiła następnie do „grupy akademickiej” lub zaangażowała się w działalność nowo powstałego konspiracyjnego ZWW, utworzonego pół roku później¹⁰⁰.

Jak wspominał Mankiewicz, Buczyński ugiął się pod presją nacisku „grupy akademickiej” oraz starych komunistów i „stwierdził, że w pewnym sensie był [Spartakus — E.K.] organizacją kryptokomunistyczną, która miała przyciągać i wychwytywać nie zadeklarowaną młodzież. Przyciągnęliśmy i wychowaliśmy w komplecie, wobec tego «Spartakus» w tym charakterze stracił rację bytu”¹⁰¹. Po rozwiązaniu Spartakusa nie dołączył jednak do „grupy akademickiej”. W marcu 1941 r., gdy zlikwidowano Spartakusa, został członkiem Egzekutywy Centralnej ZWW. Wkrótce jednak wyjechał z Warszawy na Podlasie, w okolice Siedlec. Tam na przełomie sierpnia i września 1941 r. skontaktował się z grupą zbiegłych jeńców sowieckich i utworzył oddział czerwonej partyzantki z udziałem miejscowej młodzieży¹⁰². Latem 1942 r. Buczyński wstąpił do PPR i GL. W październiku tego roku został przeniesiony do Warszawy, do tworzonej wówczas grupy specjalnej Sztabu Głównego GL jako zastępcą dowódcy. Zginął 17 stycznia 1943 r. podczas próby podłożenia bomby w przeznaczonym dla Niemców kinie Apollo (dawniej Napoleon) w Warszawie przy pl. Trzech Krzyży¹⁰³.

⁹⁹ „Spartakus” relacja Anny Duracz nagrana w ZHP 10 XI 1962, AAN, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 9457, k. 7; Relacja A[nny] Duraczowej z 29 XI [19]62, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 276, k. 67.

¹⁰⁰ W życiorysie Fajgego, sporządzonym po jego śmierci przez osobę o nieznanym personaliiach, podano błędną informację, że cały Spartakus włączył się do ZWZ. Fajge zginął w lutym 1942 r. w Warszawie, a informacja wskazana najprawdopodobniej przez rodzinę może zawierać błędy merytoryczne, Życiorys Jana Fajge „Romana”, „Murzyna”, AAN, Zbiór akt działaczy ruchu robotniczego, sygn. 1464, k. 1; Relacja gen. Czesława Mankiewicza nagrana w ZHP 7 II 1963, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 38, k. 7; B. Hillebrandt, J. Jakubowski, op. cit., s. 27–28.

¹⁰¹ Relacja gen. Czesława Mankiewicza nagrana w ZHP 7 II 1963, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 38, k. 21.

¹⁰² Ibidem, k. 23.

¹⁰³ Wycinki prasowe dotyczące Ładysława Buczyńskiego, ibidem, Zbiór akt osobowych działaczy ruchu robotniczego, sygn. 788, k. 5–6; B. Hillebrandt, *Ładysław Buczyński — Kazik Dębiak*, s. 129–146; idem, *Buczyński Ładysław*, s. 399.

„Grupa akademicka” uzasadniała swoją krytykę Spartakusa przekonaniem, że działalność tej organizacji mogła wprowadzać dezorientację w środowiskach lewicowych, generować nieporozumienia oraz tworzyć fałszywe wyobrażenie o istnieniu znaczącej siły politycznej. Według jej przedstawicieli Spartakus w obiektywny sposób stawał się politycznym czynnikiem konfliktotwórczym, który — wraz z innymi determinantami — przyczyniał się do narastania kryzysu wewnętrznego w ruchu komunistycznym. Zdaniem „grupy akademickiej” ten stan rzeczy w konsekwencji prowadził do nieuchronnego samorozwiązania organizacji¹⁰⁴.

Dla Sawickiej kluczowa była lojalność wobec Kominternu, natomiast dla Buczyńskiego, choć również podkreślającego wagę tej lojalności, większe znaczenie miała bezkompromisowa wrogość wobec narodowego socjalizmu. W ten sposób obie postacie symbolizują dwie odmienne postawy: zinternalizowaną dyscyplinę ideologiczną oraz oddolnie ukształtowaną podmiotowość polityczną.

Podsumowując, działalność środowisk komunistycznych koncentrowała się przede wszystkim na dyskusjach ideologicznych, a głównym problemem było określenie odpowiedniego stanowiska politycznego, które umożliwiłoby „zasłużenie” na reaktywację partii komunistycznej w Polsce. Analiza przebiegu tych debat w Spartakusie wskazuje, że Buczyński wyłamywał się z obowiązującej wśród pozostałych działaczy postawy, dążąc do częściowej autonomii. Jednak jego plany pozostały w sferze iluzji, wzbudzając obawy u pozostałych towarzyszy. Duracz wspominała: „Sytuacja nasza w Spartakusie nie była łatwa. Pozostawieni samym sobie, męczyliśmy się w długotrwałych i często bezpłodnych dyskusjach. W ówczesnej sytuacji, wobec braku partii komunistycznej, samemu trzeba było odnajdować właściwą busolę postępowania. Gorączkowo szukaliśmy wskazówek w docierających do nas drogą radiową materiałach. Wczytywaliśmy się niecierpliwie w referaty Dymitrowa i Mołotowa, żarliwie dyskutowaliśmy o nich, starając się odkryć właściwą wykładnię interpretacji na nasz użytek. [– –] Zastanawialiśmy się, czy to, co mówili oni o walce z faszyzmem, można odczytać jako dyrektywę powołania do życia ruchu partyzanckiego. Sytuacja ciążyła nam coraz bardziej. Zaczęły przejawiać się tendencje domagające się sprecyzowania, jaką organizacją ma być ostatecznie Spartakus”¹⁰⁵.

W ostateczności środowiska komunistyczne w okupowanej Warszawie nie podjęły decyzji o utworzeniu własnej samodzielnej organizacji,

¹⁰⁴ Relacja A[nny] Duraczowej z 29 XI [19]62, AAN, Zbiór relacji dotyczących ruchu robotniczego, sygn. 276, k. 60.

¹⁰⁵ Ibidem, k. 71.

wybrały wierność Kominternowi. Zwyciężyła zinternalizowana dyscyplina ideologiczna, która zdławiła oddolne inicjatywy polityczne w zarodku.

‘Finding the Right Bearing’.

The Dilemmas of the Spartacus Communists (1939–1941)

The article analyses the activities of the communist youth organisation ‘Spartacus’, which operated in occupied Warsaw in 1939–1941, presenting it as a study of the tension between loyalty to the Comintern and the grassroots need for political agency. The author demonstrates that, while Spartakus was a marginal group, its history reflects the broader issue of ideological discipline and efforts toward independent action among Polish communists during the early years of the war.

The text is based on archival sources, mainly accounts and memoirs, and reconstructs the organisation’s origins, activities, and collapse. The central point of the article is the ideological and personal dispute between its two leaders: Ładysław Buczyński, who sought to politically mobilise Spartacus despite lacking a mandate from Moscow, and Hanna Sawicka, who advocated self-education and adherence to the Comintern line.

The author illustrates how young activists, operating without central guidance, attempted to define their role within the structures of resistance against the occupier. They faced pressure from older comrades and experienced tension between ideological loyalty and the need for action. Ultimately, despite attempts to develop an independent line, ideological discipline prevailed, and the organisation was dissolved.

The analysis of the fate of Spartacus Group illustrates a broader phenomenon: the subordination of Polish communists to the Soviet decision-making centre and their lack of political autonomy. The article brings a new perspective to research on the Polish communist movement in the period before the establishment of the Polish Workers’ Party (PPR), emphasising the importance of microhistory and internal ideological tensions.

Bibliografia

Edycje źródłowe

100 lat polskiego ruchu robotniczego. Kronika wydarzeń, oprac. Aleksander Kochański, Tomasz Rawski, Zbigniew Szczypiński, red. Zbigniew Szczypiński, Książka i Wiedza, Warszawa 1978.

Balicka-Kozłowska Helena, *Hanka. Wspomnienia o Hance Szapiro-Sawickiej*, Iskry, Warszawa 1967.

Czas wielkiej próby. Wspomnienia bojowników o Ojczyznę Ludową 1939–1945, Książka i Wiedza, Warszawa 1969.

- Dunin-Wąsowicz Krzysztof, *Historia i trochę polityki. Wspomnienia, Lampa i Iskra Boża*, Warszawa 2006.
- Fonkowicz Jerzy, *Ze wspomnień o Spartakusie*, w: *Wspomnienia warszawskich peperowców (1939–1944)*, Książka i Wiedza, Warszawa 1963, s. 61–63.
- Mazowsze w walce. *Wspomnienia działaczy PPR oraz żołnierzy Armii Ludowej i Gwardii Ludowej*, red. Jan Czula i in., Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, Warszawa 1964.

Opracowania

- Bertram Łukasz, *Bunt, podziemie, władza. Polscy komuniści i ich socjalizacja polityczna do roku 1956*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2022.
- Budzyński Wiesław, *Warszawa Baczyńskiego*, Noir Sur Blanc, Warszawa 2004.
- Chojnowski Andrzej, *Wpływy komunistyczne na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1918–1939*, w: *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, red. Elżbieta Kowalczyk, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2014, s. 213–222.
- Dębski Sławomir, *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*, PISM, Warszawa 2003.
- Godlewski Tadeusz, *Francuska Partia Komunistyczna*, Książka i Wiedza, Warszawa 1979.
- Gontarczyk Piotr, *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy (1941–1944)*, Fronda, Warszawa 2006.
- Hillebrandt Bogdan, *Buczyński Ładysław*, w: *Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego t. 1*, red. Feliks Tych, Książka i Wiedza, Warszawa 1985, s. 399.
- Hillebrandt Bogdan, *Jakubowski Józef*, *Warszawska organizacja PPR 1942–1948*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1978.
- Hillebrandt Bogdan, *Konspiracyjne organizacje młodzieżowe w Polsce 1939–1945*, Książka i Wiedza, Warszawa 1973.
- Hillebrandt Bogdan, *Ładysław Buczyński — Kazik Dębiak*, „Z Pola Walki” 1966, 4 (36), s. 129–146.
- Hillebrandt Bogdan, *Młodzież Warszawy w walce z hitlerowskim okupantem*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1970.
- Hillebrandt Bogdan, *Udział młodzieży w podziemnej walce z hitlerowskim okupantem*, ZBoWiD, Warszawa 1972.
- Kanarska Anna, *Z historii formowania elit PPR w partyjnej szkole politycznej Komitetu Warszawskiego Kominternu w latach 1939–1943*, w: *W drodze do władzy. Struktury komunistyczne realizujące politykę Rosji Sowieckiej i ZSRS wobec Polski (1917–1945)*, red. Elżbieta Kowalczyk, Konrad Rokicki, Instytut Pamięci Narodowej Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Warszawa 2019, s. 289–310.
- Kowalczyk Elżbieta, *Komuniści w Warszawie. Działalność Komitetu Warszawskiego KPRP/KPP (1918–1938)*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2022.
- Kowalczyk Józef, *Kilka uwag o prasie polskiej w latach międzywojennych*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 17, 1978, 4, s. 23–33.

- Królikowski Janusz, *Generałowie i admirałowie Wojska Polskiego 1943–1990*, t. 1, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2010.
- Kunert Andrzej Krzysztof, *Słownik biograficzny konspiracji warszawskiej 1939–1945*, t. 1, Pax, Warszawa 1987.
- Kurek Radosław, „Rozmowy” z Dobrowolskim. Na marginesie śledztw Grupy Specjalnej MBP związanych z tzw. sprawą Lechowicza i Jaroszewicza, „Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej” 5, 2022, s. 223–245.
- Lewandowska Stanisława, *Polska konspiracyjna prasa informacyjno-polityczna 1939–1945*, Czytelnik, Warszawa 1982.
- Lovell David W., Windle Kevin, *Our Unswerving Loyalty. A Documentary Survey of Relations between the Communist Party of Australia and Moscow, 1920–1940*, ANU Press, Canberra 2011.
- Malinowski Marian, *Geneza PPR*, Książka i Wiedza, Warszawa 1972.
- Malinowski Marian, *Komuniści polscy w walce o odbudowę rewolucyjnej partii i program wyzwolenia (X 1939 – I 1942)*, cz. 1: Szkice z dziejów polskiego ruchu robotniczego w latach okupacji hitlerowskiej, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, Poznań 1961.
- McPhillips Julian L., *From Vacillation to Resolve. The French Communist Party in the Resistance 1939–1944*, NewSouth Books, Montgomery, AL 2018.
- Nazarewicz Ryszard, *Komintern wobec agresji hitlerowskiej w Europie 1939–1941*, „Dzieje Najnowsze” 33, 2001, 3, s. 57–84.
- Paczkowski Andrzej, *Prasa Drugiej Rzeczypospolitej 1919–1939*, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1971.
- Schreckenbach Hans-Joachim, *Współczesne archiwa niemieckie. Rzut oka na historię i organizację archiwów RFN*, „Archeion” 96, 1996, s. 121–142.
- Słownik historii doktryn politycznych*, t. 1, red. Michał Jaskólski, Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1997.
- Staar Richard F., *The Polish Communist Party 1918–1948*, „The Polish Review” 1, 1956, 2/3, s. 41–58.
- Syzdek Bronisław, *Organizacja „Młot i Sierp” na Północnym Mazowszu*, „Notatki Płockie” 5, 1960, 17/18, s. 39–41.
- Szumiło Mirosław, *Komunistyczny Związek Młodzieży w międzywojennej Warszawie*, w: *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, red. Elżbieta Kowalczyk, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa 2014, s. 95–110.
- Tomicki Jan, *Stanisław Dubois*, Iskry, Warszawa 1980.
- Tymieniecka Aleksandra, *Warszawska organizacja PPS 1918–1939*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1982.
- W obronie Polski Walczącej. Kartoteka Kontrwywiadu AK*, Agencja Bezpieczeństwa Wewnętrznego, Warszawa 2021.
- Z tamtych lat...*, przedmowa Norbert Kołomejczyk, Wydział Propagandy Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, Zielona Góra 1962.
- Zginęli w walce. Sylwetki bojowników AL i GL*, red. I. Nowakowska, Książka i Wiedza, Warszawa 1957.
- Żenczykowski Tadeusz, *Geneza powstania PPR*, S.O.S., Warszawa 1984.

Netografia

- <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/Albrecht-Jerzy;3867417.html> (dostęp: 24 VI 2025)
- <https://ipn.gov.pl/pl/upamietnianie/dekomunizacja/zmiany-nazw-ulic/nazwy-ulic/nazwy-do-zmiany/38172,ul-Sawickiej-Hanki-Hanny-Sawickiej.html> (dostęp: 7 VIII 2024)
- <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/125168> (dostęp: 10 IV 2025)
- <https://katalog.bip.ipn.gov.pl/informacje/423> (dostęp: 24 VI 2025)
- <https://sztetl.org.pl/pl/slownik/barykada-wolnosci> (dostęp: 30 VIII 2024)
- Meglicka Maria, *Prasa komunistyczna dwudziestolecia międzywojennego*, s. 5–14, http://bbc.uw.edu.pl/Content/1262/p1962_1_01.pdf (dostęp: 18 VII 2019)
- Niewalda Marcin, *Soltan Tadeusz (1921–1996)*, <https://genealogia.okiem.pl/art-ku/15942/soltan-tadeusz-1921-1996> (dostęp: 10 IV 2025)
- Rozmowy ze Zbigniewem Dłubakiem z lat 1992–1993, <https://fototapeta.art.pl/2001/dlb.php> (dostęp: 10 IV 2025)
- Rylski Jerzy, *Szkic wspomnień z mojego pobytu w gimnazjum im. Tadeusza Reytana w Warszawie*, https://web.archive.org/web/20130130042027/http://www.wne.uw.edu.pl/historia_reytana/rylski_jerzy_wspomnienia.htm (dostęp: 14 IV 2025)

Biogram: Elżbieta Kowalczyk, dr, historyk, absolwentka Wydziału Filozoficzno-Historycznego Uniwersytetu Łódzkiego i studiów podyplomowych na Wydziale Fizyki Technicznej, Informatyki i Matematyki Stosowanej Politechniki Łódzkiej. Obecnie pracuje w Referacie Wiedzy Historycznej Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Interesuje się międzynarodowym ruchem komunistycznym, stosunkami polsko-sowieckimi, genezą powstania PRL i historią dyplomacji; kontakt: elaakowalczyk@gmail.com.

Author: Elżbieta Kowalczyk, PhD, historian, graduate of the Faculty of Philosophy and History at the University of Lodz and postgraduate studies at the Faculty of Technical Physics, Information Technology and Applied Mathematics at the Lodz University of Technology. Currently employee of the Historical Knowledge Unit of the Ministry of Foreign Affairs. Her scholarly interests focus on the international communist movement, Polish-Soviet relations, the origins of the Polish People's Republic and the history of diplomacy; contact: elaakowalczyk@gmail.com.